دەزگای
چاپ و
پەخشی
سەردەم

عەبدولعەزیز یامولکی

کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد

لەتورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی
شێرزاد کەریم

ئامادەکردنی
سدیق ساڵح

کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد

نووسینی

عەبدولعەزیز یامولکی

سکرتێری پێشووی باڵوێزخانەی عێراق لە تاران

کۆلۆنێلی خانەنشین

لەتورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی

شێرزاد کەریم

ئامادەکردنی

سدیق ساڵح

چاپی یەکەم

سلێمانی- ١٩٩٩

کوردستانو ڕاپەڕینەکانی کورد

نووسینی: عەبدولعەزیز یامولکی

وەرگێڕانی لە تورکی عوسمانییەوە: شێرزاد کەریم

ئامادەکردنی: سدیق ساڵح

چاپی یەکەم- سلێمانی/ ۱۹۹۹

تیراژ: ۷۵۰

کۆمپیوتەرو ئۆفسێتی: دەزگای چاپو پەخشی سەردەم

ژمارەی سپاردنی (۲۸۵)ی ساڵی ۱۹۹۹ی پێدراوە

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم (۳۷)

عەبدولعەزیز یاموڵکی

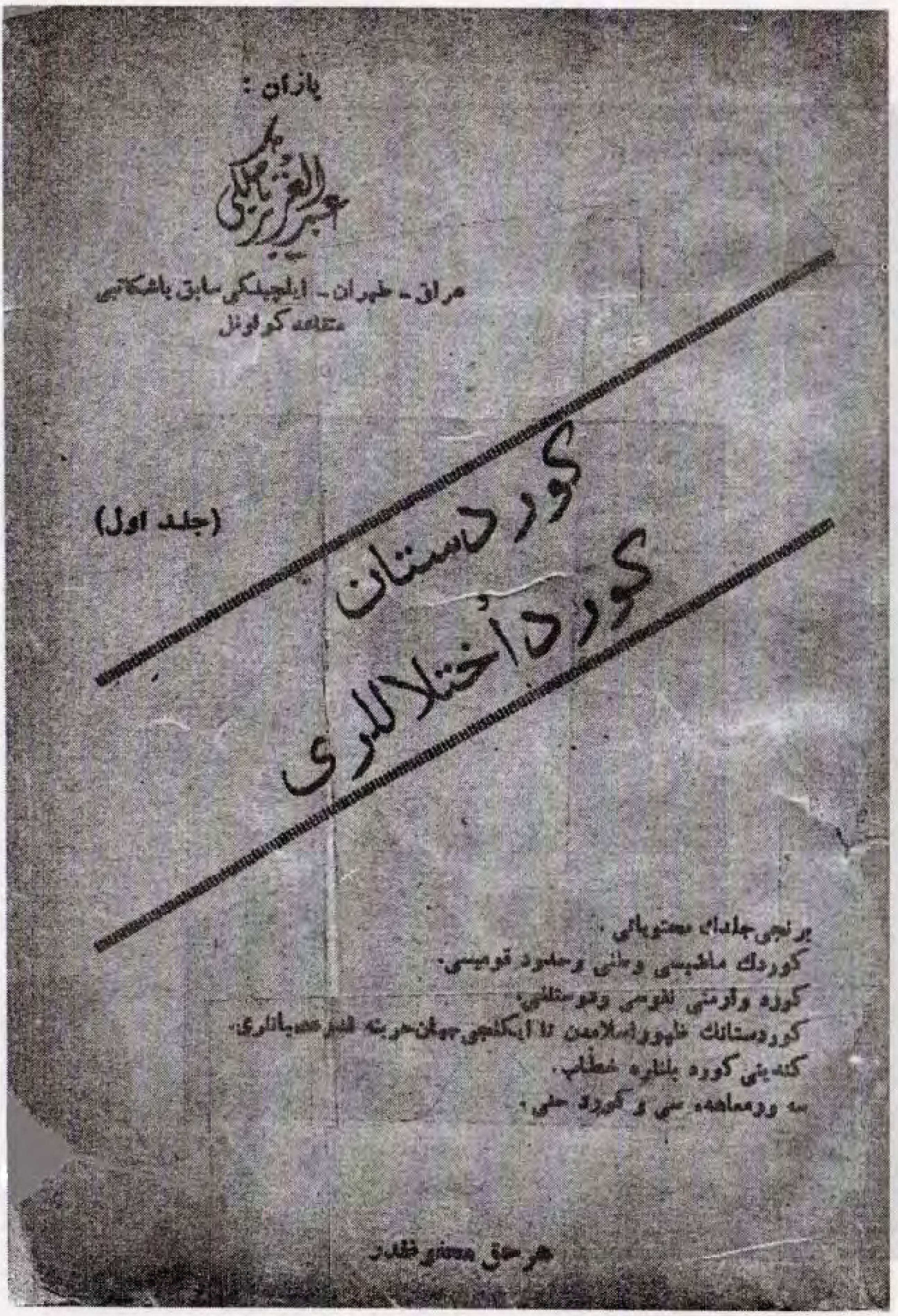

يازان :

عبد العزيز ياملكى

عراق - طهران - ايلچيلكى سابق باشكاتبى

متقاعد كولونل

(جلد اول)

كوردستان

كورد اختلاللرى

برنجى جلدك محتوياتى :

كوردك ماهيتى وطنى وحدود قوميسى.

كورد وقومنك نفوسى وقوميتلغى.

كوردستانك ظهور اسلامدن تا ايكنجى جهان حربنه قدر حادثاتى.

كنديني كورد بلنلره خطاب.

سه وره معاهده سى و كورد حقى.

هر حق محفوظدر

بەرگی ئەسلی کتێبەکە

پێڕستی یەکەم بەرگ

پێشەکیی ئامادەکەر
١-کوردو ڕابردووی
٢-نیشتمانی کورد یا سنووری نەتەوەییی کوردستان
٣-دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن
٤-ژمارەی کورد
٥-ژمارەی ئەرمەن
٦-کوردان لەسەروبەندی دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئیدارەی حکوومەتی عوسمانی
٧-ڕاپەڕینەکانی کوردستان لە سەردەمی حکوومەتی عوسمانیدا
٨-یەکەم دەوران: لە پەیماننامەکەی نێوان سوڵتان سەلیمو میرو سەرانی کوردەوە تا سەردەمی چوونە سەر تەختی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم
٩-دووەم دەوران: لە هاتنەسەر تەختی حەمید خانی دووەمەوە تا مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی (١٩٠٨)
١٠-سێیەم دەوران: لە ئیدارەی مەشرووتییەتەوە تا یەکەمین جەنگی جیهانی
١١-چوارەم دەوران: لە دەست پێکردنی جەنگی گشتییەوە تا ئاگربەست
١٢-پێنجەم دەوران: سەروبەندی پاش ئاگربەست
١٣-شەشەم دەوران: لە جموجووڵی نەتەوەییی کەمالیی تورکەوە تا یاخیبوونی شەهیدی خوالێخۆشبوو شێخ سەعید بۆ سەربەخۆیی
١٤-حەوتەم دەوران: لە یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدەوە تا دووەم جەنگی جیهانی
١٥-بۆ ئەو برا کوردانەم کە خۆ بەکورد دەزانن‌و دێڕە شیعرەکانی مستەفا پاشا بۆ یەکگرتن
١٦-بەندەکانی تایبەت بە کوردستان لە پەیمانی (سیڤر)دا

پێرستی دووەم بەرگ

-جووڵانەوەکانی کورد لە یەکەم جەنگی گشتیداو دواجار لە ئێران.

-جووڵانەوەکانی کورد لە عێراق پاش یەکەم جەنگی گشتی.

-حکوومەتو یاخیبوونەکانی شێخ مەحموود ئەفەندیو، یاخیبوونەکانی بارزانو هۆیەکانی.

-جموجووڵە عەسکەریەکانی عێراق.

-فیتو دەسیسەکانو ئەوانەی کە بازیچە بوون.

-ئەوانەی کە سیاسەتی کورد لە عێراق بەڕێوەدەبەن.

-زانیاریی گشتی لەبارەی خێڵەکانی کوردەوە.

-مافی کورد لە عێراقداو مەعاریفو ئەفسەرانو فەرمانبەرانی کورد

پێشەکیی ئامادەکەر

ساڵی ١٩٩٧ کاتێك خەریکی کۆکردنەوەی زانیاریی مێژوویی بووم، کاك "شێرزاد کەریم"م ناسیو دەرکەوت کوڕی "کەریم شالووم"ی دامەزرێنێکی کۆمەڵەی نیشتمانیی کوردیی "خۆیبوون"ە. لەبەر ئەوەی کاك شێرزاد تورکیی عوسمانیی باش دەزانی، ئەو قەناعەتەم لەلا پەیدا بوو کە پێویستە زمان زانینەکەی بخرێتە خزمەتی ڕۆشنبیریی کوردی. خۆیشم لەمێژبوو بە بایەخەوە حەزم دەکرد بابەتە تورکییەکانی گۆڤارو ڕۆژنامەکانی زوومان بکرێنە کوردی. بۆیە ڕووم لێنا پێکەوە خەریکی کارێکی وەها بینو، قایل بوو. ئەگەرچی لەسەرەتاوە گوتی نە کوردیەکەم بە نووسین توندوتۆڵەو نە شارەزایییەکی ئەوتۆیشم لە هونەری وەرگێڕاندا هەیە. بەڵام من هانم داو، بەڵێنم دایێ هێندەی پێم بکرێ ئەو لایەنانەی بۆ پڕبکەمەوەو وەرگێڕانەکانی بە شێوازی خۆم دابڕێژمەوە.

ئیدی لەوکاتەوە بابەتێکی زۆری تورکیی بەرهەمی بنووسانی کوردو بەتایبەت هیی گۆڤاری "ژین"ی ئەستەموولمان پێکەوە ئامادەو بڵاوکردووەتەوەو، بەنیازین درێژە بەم کارە بدەین. ئەم کتێبەی بەردەستیش بەرهەمێکی ڕەنجی هاوبەشی هەردوکمانە، پێم باش بوو لە پاڵ بەرهەمەکانی دیکەی خوالێخۆشبوو "عەبدولعەزیز یامولکی"دا بڵاوببێتەوە. ساڵو شوێنی چاپی کتێبەکە دیارنین، بەڵام بەپێی پێشەکیەکەی خۆی زۆر پێدەچێ دەوروبەری ساڵی ١٩٤٦ هەر لە (تاران) چاپ بووبێ. هەڵەو ناڕۆشنی لە هەر شوێنێکیدا هەبووبێ، هەوڵم داوە پشت بەستوو بە سەرچاوەی متمانەپێکراو ڕاستو ڕوونیان بکەمەوە. مامۆستا عەبدولڕەقیب یوسف لە ڕاست نووسینەوەی چەند ناوێکدا یارمەتیی دام، سوپاسی دەکەم.

لێرەدا بۆ زیاتر ناساندنی ناوبراو بە پێویستی دەزانم ئەم چەند سەرقەڵەمەی لەبارەوە بنووسم:

عەبدولعەزیز کوڕی مستەفا پاشا یامولکیو پوورزای "شەریف پاشای خەندان"ی نوێنەری کوردە لە کۆنگرەی ئاشتیی پاریسدا، ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٨٩٠ لە شاری (مەککە) لەدایك بووە، وەختێك باوکی لە فیرقەی ئەرکانی جەنگیی حیجاز بووە. یەکەمجار لە سلێمانی لەلای "عیرفان ئەفەندی" خوێندوویە. ٨ی ئەیلوولی ١٨٩٨ لە بەغدا چووەتە پۆلی یەکەمی قوتابخانەی ئامادەییی مولکی. پاشان بەماڵەوە چوونەتە ئەستەمووڵو، لەوێ مایسی ١٩٠١ چووەتە پۆلی دووەمی ڕوشدیەی عەسکەریی (بەشکتاش)و، دوا پۆلی ڕوشدیەی لە ٢١ی تشرینی یەکەمی ١٣١٩ی ڕۆمی (١٩٠٣)دا تەواو کردووە.

ئەمجا دیپلۆمی ڕوشدیەی لە (سیواس) وەرگرتووە. ساڵی ١٩٠٨ لە دووەم پۆلی قوتابخانەی جەنگیی ئەستەموول بووەو ساڵی ١٩١٠ دەرچووە.

بۆ خوێندنی زیاتر چووەتە ئەڵمانیاو، لەودبەدوا بە یاوەر خراوەتە یەکەم بەتالیۆنی ڕمهاوێژی نموونەیی (نمونە برنجی مزارقلی آلایی) کە پاسەوانی تایبەتی سووڵتان بووەو چەند ئەفسەرێکی لێهاتووی ئەڵمانیا سەرکردەی بوون. کاتێك لەم بەتالیۆنە بووە وەك یاریدەدەر بەشداری شەڕەکانی باڵکانو یەکەم جەنگی جیهانیی لە دەردەنیلو عێراقو ئێرانو فەلەستین کردووە. دوایی کراوەتە یاوەری سەرکردەی فەیلەقی نموونەییی یەکەم. پاشتر خراوەتە لقی مێژووی جەنگی سەر بە سەرۆکایەتیی ئەرکانی گشتیو، دواتر بووەتە یاوەری تایبەتی سەروەزیر (سەدری ئەعزەم)و دواجار یاوەری تایبەتی سوڵتان (وەحیدەلدین). بە هەڵی زانیوە کە لە ئەستەموول بووە، یاسای تا پۆلێکی پێشکەوتوو لە کۆلێجی حقووق خوێندووە. لەپاشدا ناچار بووە دوای چوونە دەرێی سوڵتان لە خانەی خەلیفایەتی، ئەمیش ئەستەموول بەجێ بهێڵێو پەنا بباتە بەر فەڕەنسەو ئەڵمانیا.

دەوروبەری حوزەیرانی ١٩٢٤ تازە لە ئەڵمانیاوە هاتووەتەوە بۆ عێراقو چووەتە پاڵ بەتالیۆنی هێزی سوارەی (الهاشمی) کە لە بەغداوە بە سەرکردەییی عەلی ڕەزا بەگو یاوەریی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگو کاپتن "چاپمان" نێردرابوو بۆ گرتنەوەی سلێمانیو شکاندنی هێزەکانی شێخ مەحموودی حەفید. بەهاری ١٩٣٦ بووە بە بەڕێوەبەری (النقلیات الآلیة) لە وەزارەتی بەرگری. پێشتریش لە فەرماندەریی قوتابخانەو گەنجینەی سوارە بووە. بەشداریی ئەو جووڵانەوە عەسکەریەی کردووە کە بەکر سدیقیی لە مووسڵ تێدا خافڵکوژکرا. دوابەدوای کوژرانی مەلیك غازی بووە بە سەرۆکی ئەنجومەنی عورفی.

بەر لە هەراکەی ساڵی ١٩٤١ی ڕەشید عالی گەیلانی لابراوەو خانەنشین کراوە. پاشان کراوە بە بەڕێوەبەری پڕۆپاگەندەو، ئەمجا لە ١٩٤٢دا بووە بە کارهەڵسووڕێن (القائم بالأعمال)ی عێراق لە ئەفغانستانو، دوایی قونسڵ لە کەراچیو ١٩٤٣ لەوێ بووە. ١٩٤٤ بووە بە سکرتێری یەکەمی باڵوێزخانەی عێراق لە تاران. دیسان بووە بە ئەندامی دەستەی بەڕێوەبردنی (مصلحە نقل الرکاب) لە بەغدا.

ئەم سەرهەنگە خانەنشینە ساڵی ١٩٥١ لەگەڵ چەند کەسێکی دیکەدا لە بەغدا "کۆمەڵەی پوولخوازانی عێراق"یان دامەزراندووە. ١٩٧٠ دوو ساڵ بووە لە تاران زیندانی بووە. لە ٢٥ی تەمووزی ١٩٨١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

عەبدولعەزیز یامولکی کاتێك لە ئەستەموول بووە، چالاکیی کوردایەتیی هەبوەو بووەتە ئەندامێکی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان"و نووسینی لە گۆڤاری "ژین"دا بڵاوکردووەتەوە. ناوبراو جگە لەم کتێبە، ئەم بەرهەمانەی خوارەوەیشی هەن:

١-صرخة الظلم: او قضيتي، طهران، ١٩٥٢.

٢-كشف القناع عن بعض الوقائع العراقية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٥٧.

٣-بنەماڵەی خەندان، ئامادەو پەراوێز بۆ کردنی سدیق ساڵح، گۆڤاری "پەیڤین"، ژ٢، ئۆکتۆبەری ١٩٩٧.

٤-بنەماڵەی یامولکیو ژیاننامەی مستەفا پاشا یامولکی، ئامادەو پەراوێز بۆکردنی سدیق ساڵح، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژ٤، ساڵی١، حوزەیرانی ١٩٩٨.

٥-خانەدانی بابان، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "پەیڤین"، ژ٤، دیسەمبەری ١٩٩٨.

٦-بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "مامۆستای کورد"، ژ٢٧و ٢٨.

٧-هەندێ لە متروکانی مصطفی یاملکی، بەغدا، ١٩٥٦.

یامولکی لە بیرەوەریە بڵاوکراوەکانیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە بیرەوەریەکی وردی لەسەر شەڕی باڵکان بەجیا نووسیوەو، درێژەی باسی هاوبەشیی دەوڵەتی عوسمانیی لە یەکەم جەنگی جیهانیدا لە کتێبە تایبەتەکەیدا تۆمار کردووە. لەم کتێبە وەرگێڕدراوەیشیدا گوتوویە: بیرەوەریی سەروبەندی یەکەم جەنگی جیهانیی خۆیی لەسەر خراپەکاریی سوپای تورك لە بەرەی شەڕی کوردستانی خۆرهەڵاتدا نووسیوەتەوەو، سەرباسی بابەتەکانی دووەم بەرگی ئەم کتێبەیشی دیاریکردووە. لەو دووەم کتێبە عەرەبییە ناوبراوەیشیدا گوتوویە بیرەوەریەکانی عێراقی چەند بەرگێك دەبنو سەرباسی دووەم بەشیی دیاریکردووە. ئومێدم وایە ئەو نووسینانەیشی لەداهاتوویەکی نێزیکدا بکەونە بەرچاو*.

سدیق ساڵح

سلێمانی

٢٣ی حوزەیرانی ١٩٩٩

---

* بۆ نووسینی ئەم ژیاننامەیە سوودم لە بیرەوەریەکانی خۆیو دوو لاپەڕەی بەڕێز دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد لەسەر ژیانی ناوبراو وەرگرتووە. و نامەی تایبەتی رۆژی ١٩٩٩/٨/٢٥ ی کاکە محەمەدی مەلا کەریم بۆ کاك رەفیق ساڵح

بەناوی خوای بەخشندەو میهرەبانەوە
پێشەکیی دانەر

یەکەمین جەنگی جیهانی مرۆڤایەتیی نوقمی خوێنو نەهامەتیو ئێشو ئازارکردو، پاش دووەم شەڕی گشتیش وا بەرەو ئاسوودەیی دەبێتەوە. هەوڵو کۆششی هەموو دنیایش بۆ ئەوەیە مرۆڤایەتی ببرێتە دەورانێکی تازەوە.

مەرجە ١٤ چواردە مادەییەکەی (ویلسن)ی سەرکۆماری ئەمریکا لەکۆتاییی ئەو جەنگەدا کە سەرتاسەری جیهانی گرتبووەوە، پەیدا بوو و، دەیانگوت ئیدی گشت میللەتێك خۆی کاروباری خۆی بەڕێوەدەبات. بەڵام ئەم لافو گەزافو بۆچوونانەیش دوای ماوەیەك کەوتنە ئاوەوە.

ئەمجارەیش ئەو سێ دەوڵەتە گەورەیەی کە بە سەرکەوتوویی ماونەتەوەو ئەرکی ڕێکخستنی دنیایان لە ئەستۆ گرتووە، بانگەواز دەکەنو دەڵێن: ئیدی مرۆڤایەتی بۆ ئارەزوو و هەڵپەو مەبەستی سیاسی نابێتە بووکە سەماکەرە. ئەم پەیمانانەیش دیسانەوە بۆ ئەو دەوڵەتە پچووکانەن کە لەژێر چنگیاندا ماونەتەوەو بەدەنگی نووساوەوە چەپڵە بۆ بەڵێنەکانی ئەو دەوڵەتە گەورانە لێدەدەنو، ئەو نەغمانە دووپات دەبنەوە.

مرۆڤایەتیی بێتاوان لەکاتێکدا لەدڵەوە ئارەزووی هەموو ئەو خواستانە دەکات، ئەو نەتەوەی کوردە کە لە چەندین هەزار ساڵەوە لە چیا بەرزەکانی خۆرهەڵاتی نێزیکدا دەژیو لە زوڵمو زۆرێکەوە تووشی زوڵمو زۆرێکی دیکە دەبێ، بەناوی ڕەگەزی خۆیەوە هاوار دەکاتو دەڵێت: زۆر سەیرە لەکاتێکدا دەبینین جیهانی شارستانەتیو مرۆڤایەتی گەلێك یارمەتیی هێندێك لەو میللەتانە دەدات کە بە بێهێزی بەجێهێڵراون؛ بەڵام ئەو میللەتی کوردەی کە لەنێوان سێ یا چوار دەوڵەتدا لەتلەت کراوەو لە هەزاران ساڵەوە پارێزگاریی دابو نەریتو زمانو ڕەوشتی میلیی خۆیی کردووەو دەنگی لە شاخە سەختەکانەوە دەنگ دەداتەوەو لەپێناوی نەفس بەرزیی خۆیدا هەردەم بەرانبەر بە داگیرکەران جەنگاوەو بەرگریی لەخۆی کردووەو سەرکوت کراوە، ئایا کەیو لەکوێوە ئەو خۆرەی بۆ هەڵدێت کە ڕێگای زانستو عیرفانو خۆشگوزەرانیو بەختەوەریی بۆ ڕووناك بکاتەوە؟

مرۆڤایەتی پێشتر لەژێر باری بەسەرهاتو کارەساتە دڵتەزێنە جۆراوجۆرەکاندا دەینالآندو، ئێستا شوێنکەوتەی تیۆری‌و بیروڕای نوێیە. لەکاتێکدا مرۆڤایەتی بەدڵێکی پڕ هەستی ڕەزامەندییەوە بەرەو ئەم بیرە نوێیەو ڕووداوەکانی دەچێ، بەشێکی حکوومەتەکان بە کاریگەریی ئەم گورزە ڕووخاون‌و بەشێ لە گیانەڵادان. ئەو حوکمدارو سەرۆك‌و دەستەو حیزبانەیش کە بۆ دابینکردنی مانەوەی دەسەڵات‌و پێگەی خۆیان گەمەیان بە خوێن‌و گیانی مرۆڤ دەکرد، بەرانبەر بەم گۆڕانکاریانەی دنیا هێندێکیان لە تاجەکانیان‌و هێندێکیشیان لە سەریان جیابوونەتەوە.

هێندێك لە سەرۆکانی میللەتان پەلەقاژەی پڕکردنی گەنجینەو گیرفانیانە، بۆیە دەستووره دانراوەکانی ئاینە جیاجیاکانیان بۆ بیروڕای شەخسی‌و نەتەوەیی‌و دژایەتیی مرۆڤایەتی لێکداوەتەوە. هەرچەندە بۆ توندوتۆڵ‌و جێگیرکردنی جێ‌پێیان‌و بەردەوامیی دەسەڵاتیان بەفیت‌و سیاسەت هەوڵی بەگژیەکداکردنی مرۆڤایەتییان داوە، بەلام مەحکوومی لەنێوچوون یا حاڵەتێکی ڕووخان بوون.

ئایا ئەوانەی کە ئەمڕۆ مەشخەڵی ڕووناکیی بیروبۆچوونی نوێی مرۆڤایەتییان هەڵگرتووەو دەڕۆن‌و دەیانەوێ گەردنی مرۆڤایەتی‌و میللەتان لە دیلی ڕزگار بکەن، دەرمانێك بۆ دەردەکانی میللەتی کوردیش دەدۆزنەوە؟

ئەوا منیش کورتەیەکی مێژووی ڕاپەڕینەکانی کوردم هەر لە سەرەتاوە تا ئەمڕۆمان نووسیوە کە لە سەروبەندە جیاجیاکاندا بەهۆی کۆبوونەوەی دەردەکانەوە دەتەقینەوە. هەر بەو بۆنەیەشەوە کاتێك سنووری نەتەوەیی کوردانم لەو خاکانەدا کە تێیاندا دەژیان‌و ژمارەیان‌و ژمارەی ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان‌و پێویستی هەبوونی دۆستایەتی‌و هاوکاریی نێوان ئەم دوو میللەتەیشم خستوونە بەرچاوی کەسانی پێوەندیدار، ویستوومە خزمەتی ڕاستییەك بکەم.

کتێبەکەمم لە دوو بەرگدا ڕێکخستووە:

پاش ئەوەی لە یەکەم بەرگدا هێندێك باسم سەبارەت بە کوردستان نووسیوە، دووەم بەرگی کتێبەکەم ئەم باسانەی لەخۆگرتووە: زیاتر لەبارەی یاخیبوونی کوردانی کوردستانی تورکیاوەیە بەهۆی ئەو نەهامەتیانەوە کە تووشیان هاتوون. ژیانی کوردانی ئێران لە ئیدارەیەکدا کە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ ژیانی کوردانی تورکیاو بە تایبەتی کوردانی عێراق‌و بارودۆخیاندا

هەیە. سەبارەت بە خێڵاتی کورد بەگشتیو ڕۆحیەتو ورکردنەوەی کەموکوڕییان.

مەبەست لە نووسینی کتێبەکەم بە زمانی تورکی ئەوەیە: ئەو کوردانەی کە بەسەر وڵاتانی جیاجیادا دابەشکراون، ئەم زمانە دەزانن. ئەم کتێبەم لە داهاتوویەکی نێزیکدا بە زمانانی جیاواز بڵاودەبێتەوە. من بەم خزمەتە چکۆلەیەی میللەتە گەورەو قارەمانەکەم کە ئەوەندەی گەورەییەکەی بەشخوراوە، سوپاسو قەرزەکانم دەکەمە دیاری بۆ گیانی باوکی کۆچکردووم "مستەفا پاشا" کە بە خەفەتی زۆری بینینی ئەم بەشخوراوییە سەری نایەوەو، بۆ گیانی ئەوانەی کە لەڕێگای کوردایەتیدا شەهید بوونو، بۆ گیانی سەرجەم شەهیدانی کورد.

ناونیشانی هەمیشەیی:
بەغدا- گەڕەکی وەزیرییە(عێراق)

عەزیز یاملکی
تاران/ ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٦

١-كوردو رابردووی

مێــژووی حاشــاهەڵنەگری درووســتبوونی جیــهان، وەك لــەلای زانایــانو شــارەزایانی زانســتو عیرفــان ئاشــكرا بــووە، نادیــارەو نییــە. نووســراوە ئەرشــیڤیەكانو مێــژوو و بــاسو خواســـی نەتـــەوە جۆراوجۆرەكـــانو بەندوباوەكانیش شتێكی بنەبڕیان لەوبارەیەوە تێدا نییە. ڕووی زەوی، بەپێی ئەو ئەنجامانەی كە لـە هەڵكەندنی زەویدا بەدەست هـاتوون، تووشـی گـەلێك گۆڕانكـاریی كاریگـەر بـووە؛ دەركـەوتووە تۆفـانی تایبـەتو گشـتیی تێـدا قەوماون.

ئەگەر بێتوو شێوەی ئەو گۆڕانكاریو كاریگەریانە لەڕووی هونەرییەوە ورد بكرێنـەوە، بۆمـان ڕوون دەبێتـەوە كە گۆی زەوی یـەكجار كۆنـەو؛ زۆر لـەمێژە بیریارانی جیهان لـە هـەوڵی دەسـتەبەركردنی هێندێك بەڵگـەدان لـەو ئاسـەوارە دێرینانـەوە بۆ بەدەستهێنانی زانیارییـەكی تـەواو لـەبارەی زمـانو جـۆری ئـەو ئادەمیزادانەوە كە لەسەر ئەم گۆی زەویە ژیاون، بەتایبەت سەبارەت بە ژیـانی حەزرەتی (ئادەم) كە بە (باوكی مرۆڤ) نـاوی دەبـەینو چـەند هـەزار یا چـەند ملیۆن سـاڵێك لەمەوبـەر بەشـێوەیەكی ڕاسـتو ڕەوان دروسـت بـووەو، ئیـدی پاشتر ئادەمیزاد بە هەر چەشنێك بووە بەجیهاندا بڵاوبووەتەوە.

هێندێك باسی مێژوویی كۆن كە زانایانی سروشت پەسندیان كـردوونو قورئـانی پیرۆزیش لایـەنگرییان لێدەكات، دەڵێن تۆفـانی (نـووح) لـە ئاسـیای گچكە ڕوویداوەو كەشتیەكەی نووح لەسەر چیایەك گەیشتووەتە وشكانی كە بە چیای (جوودی) ناوبراوە. لەبەر ئەوەی ئەو چیای (جوودی)یە لە كوردستان بووە، مرۆڤەكانی نیشتەجێی ئەو ناوچەیە چەند كۆمـەڵێكیان پێكهێناوەو بەو دەوروپشتەدا وەربوون.

جیاوازیی ئەو هەرێمانەی كە تێیاندا جێگیر بوون، كارێكی زۆری كردووتە سـەر ڕەنگو ڕوخسارو زمانیشیانو چەندین شێوەزمانیشـی لێ كەوتووەتـەوە. وەكوو لەسەرەوە باسمان كرد، نەژدای ئاری لەنێو ئەو نەتەوانەدا كە چەندەها لقیان لێ بووەتەوە، پەیدابووەو، لە ڕۆژانی تاریكی مێژووەوە تا ئـەمڕۆ، وێڕای جیاوازیی زمانو شوێنەوار، لـە چەند هـەزار ساڵێكەوە نیشـتەجێ بـوون. نـە گـەمارۆی دەوڵـەتانی بـەهێزی وەكـوو كلـدانو ئاشـوورو ڕۆمو، نـە هێرشـی

داگیرکەرانی عەرەبو شالاوی جیهانسووتێنی مەغۆلو، نە گۆڕانکاریی دیکەی جیهان نەیانتوانیوە ئەم میللەتە لە خاکی خۆی دابڕن.

مێژوو پێمان ڕادەگەیەنێ کە کوردان لەپێش چوار تا شەش هەزار ساڵەوە لە دەوروبەری زاگرۆس نیشتەجێ بوونو، هیچ یەکێك لە خۆرهەلاتناسان بەڵگەیەکی دەست نەکەوتووە تا ئەم ماوەیەی بۆ سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر پێ کەم بکاتەوە. هێندێك کۆنە مێژوونووسی ئێرانیی وەك (فیردەوسی)، پاڵپشت بە چیرۆکە کۆنەکانی کورد، دەڵێن ئەو لاوانەی کورد کە خۆیانیان ڕزگار کردووەوگەیشتوونەتە چیاکانی بە (تووره یووب) ناسراو، دوایی بەکورد ناونراون.

(شانامە/ یەکەم بەرگ)

چو ضحاك بر تخت شد شهريار	برو ساليان انجمن هزار
....	....
چنان شد که هر شب دو مرد جوان	چه کهتر چه از تخمه پهلوان
بکشتیو مغزش برون آختی	مر آن اژدهارا خورش ساختی
دو پاکیزه از کشور پادشا	دو مرد گرانمایه پارسا
یکی نامش ارمايل پاکدين	دگر نام گرمايل پيشبين

ارمايل و گرمايل براى خلاص جوانان از کشته شدن چارەء انديشيده ياخود قرار گزاشتند که بجاى مغز سر يکجوان مغز سر گوسفندرا بضحاك بخواندو بران وسيله يکى از دوتن را از مرگ خلاص دهند.

یکی را بجان داد زنهار گفت	نگر تا نياری سرا ندر نهفت
....	....
ازين گونه هر ماهيان سی هزار	ازيشان همی يافتندی روان
چو گردآمدی مرد از ایشان دويست	بر انسان که نشناختندی که کيست
خورشکر بديشان بزی چندو ميش	سپردیو صحرا نهادی بەپيش
کنون (کرد) از آن تخمه دارد نژار	که آباد بايد بدل برش ياد

واتە زوحاك کە بوو بە پاشاو چووە سەرتەخت، هەموو شەوێك دوو لاوی لە نەژادی پاڵەوان، واتە نەژادی پەهلەوی، دەکوشتو مێشکیانی دەردەهێناو دەرخواردی ئەژدیهاکانی دەدا. ولاتی پاشا دوو مەردی فارسی دڵپاکی لێ بوو:

یەکیان (ئەرمایل)ی ئاینپاکو ئەوی دیکەیان (گەرمایل)ی پاشەڕۆژچاک. ئەوانە بیریان لە چارەسەرێك کردەوە تا ئەم لاوانە لە مردن قوتار بکەن. بۆیە بڕیاریان دا لەبریی مێشکی لاوێك، مێشکی مەڕێك بدەنە زوحاکو، بەوپێیە گیانی لاوێك لە دوو لاو بپارێزن. داوایان لەو لاوە دەکرد کە لە مردن ڕزگار دەبوو، جارێکی دیکە خۆی دەرنەخات. بەمجۆرە هەموو مانگێك (٣٠) سی لاویان لە چنگی مردن دەردەهێنا. ئەو لاوانە بەبێ ئەوەی یەکدی بناسن، دووسەد کۆمەڵیان پێکهێناو بەرەو بیابانەکان بوونەوەو نەژادی کورد لەو لاوانەوە پەرەی سەند.

ئەم چیرۆکەی (فیردەوسی) ڕاست بێ یان نا، دەریخستووە کوردانو ئێرانیەکان لە یەك نەژادی (ئاری)نو ئەو کوردانە هیچ کاتێك تۆرانیو سامی نەژاد نەبوون. هێندێك لە مێژوونووسان نووسیویانە: کوردان ڕێگایان لە لەشکری بەناوبانگی یۆنانیی (ئێگزینۆفۆن) گرتووەو؛ بەهێزێکی شەش هەزار کەسییەوە لەگەڵ (ئەسکەندەر)ی مەکدۆنیدا هاوبەشیی جەنگی (دارا)یان کردووەو، هێزەکانی مەکدۆنی ئێرانیان تا خۆرهەڵات داگیرکردووەو سەرا ناودارەکەی (هەخامە نشهان)یان سووتاندووە. کوردان ژیانی دیلییان قبووڵ نەکردووەو بەرەو چیاکان کشاونەتەوەو؛ بەم شێوەیە لە زەریای (خەزەر)ەوە تا کەنداوی (بەسرە) لە هەموو دۆڵو چیا بەرزەکاندا ئاگری ڕاپەڕینیان هەڵایساندووەو، بەوە سەڵتەنەتی (ئەسکەندەر)و دەورانی (سلووقی)یەکانیان پێچاوەتەوە.

ئەگەر ڕاگەیاندنی بێبنچینەی دوا چارەکی ئەم سەدەیەی تورکچیەکان وەلا بنێین کە حەزرەتی (محەمەد)ی پێغەمبەری ئیسلامیان لە نەژادی عەرەب پێ جیاکردەوەو کردیانە تورکو، نەژادی کوردیشیان پێ سڕیەوەو کردیان بە تۆرانی؛ دەبینین زانایانی مێژوو زۆر بەڕوونی باسی ئەو حکوومەتانەیان کردووە کە میللەتی کورد لە ڕابردوودا بەناوی (ماد)ەوە نێزیك بە زەریای سپی دایمەزراندو، سنوورەکەی لە (ئەدەنە)وە تا (تەورێز)ی باکووری ئێران درێژبووبووەوەو پانتاییەکەی بریتی بوو لە ٦٠٠ شەشسەد میلی چوارگۆشە.

کاتێك سەدەها ساڵ بەر لە دایکبوونی (عیسا)، (ئێگزینۆفۆن) بە ١٠ دە هەزار سەربازی یۆنانییەوە بەنێو کوردستاندا کەوتە پاشەکشە بەرەو وڵاتەکەی خۆی، کوردان زۆر بە تێپەڕبوونی ئەم یۆنانیانە نیگەران بوونو، بۆ بەرجەستەکردنی ڕقو کینەیان دژ بەو هێزە بیانیە، ئابڵووقەیان داونو، بە

تلۆرکردنـەوەی تاشـەبەردی گـەورە لـە چیاکـانی دەوروبـەرەوە یەخـەگیری کارەساتێکی گەورەیان کردوون.

پرۆفیسۆر دکتۆر (فریج) کە یەکێکە لە پرۆفیسۆرەکانی بەشی خۆرھەڵاتی ئەکادیمیای بەرلین، ٣٠ سی ساڵ لەمەوبەر مێژووی کوردستانی لە کتێبێکی ٤٠٠ چوار سـەد لاپـەڕەییدا بڵاوکردووەتـەوەو زانیارییـەکی گرنگـی لـەبارەی نـەژادی کـوردەوە بەرچاوخسـتووە. کتێبـە زمانەوانیەکـەی ئـەکادیمیای پترسبۆرگ کە بـە زمـانی ڕووسـیو کوردییـەو لـە ٨٣٠٧ وشـە پێکـھاتووەو، لێکۆڵینـەوە بەراوردکاریـە زانسـتیەکانی دکتـۆر (سـەیج)ی یـەکێك لـە مامۆسـتایانی خانـەی ھونـەری (کامـبریج)و پسـپۆڕی نووسـینی زمـانی ئاشووری‌و، نووسینەکانی (سێر جۆن مالکۆلم)ی بنووسی ئینگلیـز لـەبارەی مێژووی ئێرانـەوەو، نووسـینەکانی (فـۆن ھامـەر)ی مێژوونووسـی نـاوداری نەمسە؛ تێکڕا چەند شاکارێکی زۆر گرنگن. لێکۆڵینەوە مەزنەکانی پرۆفیسـۆر (ئۆسکار مان) لـە ئـەڵمانیا لـەبارەی کوردانـی ئێران‌و موکرییەوەیـەو؛ چـەند کۆمەڵە بابەتێکی ئەدەبی‌و زمانەوانیی لە کتێبەکەیدا کـە ١٢٠٠ لاپـەڕە زیاترە، بڵاوکردووەتەوە.

کتێبەکەی دکتۆر (سەیج)ی ئینگلیز کە بە (نولدەککە) بـەناوبانگ بـووە، پێوەندیەکانی پێش زاینـی کوردی دیاربەکرو دەوروبـەریی لـەڕووی چیرۆك‌و شیعرەوە لەگـەڵ ھیـی کـوردی ئـەمڕۆدا بـەراورد کـردووەو پێوەندیـی ئـەتنی (عرقـی)یـانی شـیکردووتەوە. کتێبەکـەی (بۆسـتینگ) سـەبارەت بـە گـەردان (صـرف)ی کـوردی‌و، کتێبـە دانراوەکـانی (لیـخ) لـەبارەی کـوردان‌و (خالدی)یەکانی باکوورەوە بەناونیشانی (بەدواداچوونەکان)ەوەو، کتێبەکەی (بلاو) لەسەر خێڵەکانی کورد کە بەناوی (زانیاری)یەوە دایناوەو، کتێبەکەی (ئالبـەرمان)ی مێژوونووسـی فەرەنسـەیی کـە باسـی کوردانـی لـە یەکـەمین سەدەکانەوە بە جیھان ئاشنا کردووە، بایەخێکی زۆریان ھەیە.

کتێبەکانی (سێر جۆن مالکۆلم)ی خۆرھەڵاتناسی بـەناوبانگی ئینگلیـزو، نووسینەکانی ئـەم دواییـەی (مێجـەر سـۆن) لەسـەر کوردسـتان‌و، باسـەکانی (ئـەمین زەکـی بـەگ) کـە مێـژووی ڕابـردووی کـوردی زۆر بـەجوانی ڕۆشـن کردووەوتـەوەو، بـەڕێزان (فرایـزەر)و (مـیزلین گـەن)و (ئاگنـەر) کـە سـەدەی ھەژدەیەم بە کوردستاندا گەڕاون‌و؛ (ف. فلیـانۆف زێرنـۆف)ی خۆرھەڵاتناسی ڕووسی کە ساڵی ١٨٦٥ (شەرەفنامە)ی لـە فارسیەوە وەرگێڕاوەو لـە ڕووسـیا

چاپی کردووەو، نووسینەکانی مێجەر سۆن لەڕووی ژیانی نەتەوەیی کوردانەوە زۆر بایەخدارن.

ئەکادیمیایەکی سیاسی بەناوی (ئەکادیمیای دیپلۆماتیک ئینتەرناسیونال)ەوە لە پاریس هەیە. ئەم ئەکادیمیایە کە لە باڵوێزو چاودێران پێکهاتووە، چواردە ساڵ لەمەوبەر ئەندامەکانی بریتی بوون لە (٥١٢) کەس؛ لەمانە ٤٧یان وەزیرانی دەرەوە بوونو، ئەندامێکی ئەو ئەکادیمیایە بەڕێزێك بوو بەناوی (مسیۆ باسیل نیکیتین)ەوە کە ساڵی ١٩٣٣ کتێبێکی بەناوی (دیکسیۆنەر دیپلۆماتیک)ەوە لە پاریس بلاوکردەوەو، یەکەم بەرگی لە لاپەڕە ١٢٠١ بەدواوە گوتارێکی زۆر گرنگی لەبارەی کوردستانەوە تێدایە. هەردوو خەباتکەری گەورە (حاجۆ ئاغا)ی سەرخێڵی (هەڤێرکان)و جەلادەتی بەدرخان بەگ ئەو گوتارەو نامەیەك کە (مسیۆ باسیل نیکتین) بە زمانی تورکی بۆ بەڕێزیانی ناردووە، وەریانگێڕاونو، بەمە خزمەتێکی شایانی کوردایەتییان کردووەو لە ژمارە حەوتەمی بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی (هاوار)دا بەناونیشانی (مەسەلەی کورد لە ڕوانگەی بیانییەکەوە)وە بڵاویان کردووەتەوە.

من لێرەدا چی لەو شاکارەدا گوترابێ لەسەر مەسەلەی کورد بەگشتیو بەشی پێوەندیدار بە کوردستانی عێراقەوە بەتایبەتی بۆ خوێنەوەران رادەگوازم. جەنابی (مسیۆ باسیل نیکیتین) لە نامەکەیدا وەهای گوتووە:

"ڕۆژانی جەنگی گشتی کە لە ڕووسیا بووم، بۆ یەکەمین جار پێوەندیم بە کوردانەوە کرد. لەوێ ئاشنای شەڕکەریو لێهاتوویی فیکریی ڕەچەڵەکەکەتان بووم. لەلایەکی دیکەوە هەوڵمداوە ئەو پشێویانە لەسەر کوردان کەم بکەمەوە کە بەهۆی جەنگەوە دووچاریان بووبوونو بەهیچ شێوەیەك بەلای مەبەستی نەتەوەییانەوە نەدەچوون. هەروەها بووبووم بە مایەی ڕێکخستنی پێوەندیی نێوان کوردانو سەرکردایەتیی عەسکەری. ئەو کتێبی گفتوگۆیەی کە بە زمانی کوردیو ڕووسی بڵاوم کردبووەوە، لێكحاڵیبوونی کوردانو مەسیحیەکانم تێدا ئاسان کردبوو.

یەکەم مامۆستای کوردیم (مەلا سەعیدی نەهری)ی قازیی کوردستان بوو. دواجار لە پاریس درێژەم بە لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونەکانمدا. نووسینەکانم لەوبارەیەوە لە گۆڤارەکانی قوتابخانەی زمانە خۆرهەڵاتیەکانی لەندەنو کۆمەڵەی ئەتنۆگرافیای (ئاسی فرانسز)و جیهانی ئیسلامو هێندێك ڕۆژنامەی کاتیدا بڵاوکردوونەوە.

چەند قسەیەك لەبارەی ئەو گوتارەوە دەکەم کە کانوونی دووەمی ١٩٣٢ لە (دیکسیۆنەر دیپلۆماتیك)دا بڵاوم کردبووەوە:

بەتایبەت دەرهەق بەعێراق، گەرەکە ئاماژە بۆ ئەم خاڵە بکەم کە حکوومەتی ناوبراو کاتێك لە ٣ی ئەیلوولی ١٩٣٢دا لە (کۆمەڵەی نەتەوەکان)دا قبوول کرا، ئەو بەڵێنانەی وەکوو پێویستو بەتەواوی لێ وەرنەگیرابوون کە کۆمسیۆنێکی تایبەت ڕێکیخستبوونو ڕۆژی ١٩ی مایسی ١٩٣٢ مۆری ڕەزامەندی لە بەندەکانی درابوو. ئەو پەیماننامە یەکلایەنیەی حکوومەتی بەغدا بەرانبەر بە کۆمەڵەی نەتەوەکان، بە بەیاننامەو بەڵێن نەژمێردرا.

(مسیۆ پۆل بۆنکۆر)ی نوێنەری فەرەنسە کاتی کۆبوونەوەکە سەبارەت بە گوێنەدانی کۆمیتە بەو هەموو ئەگەرانە کە کۆمسیۆنی گشتیی ئینتیداب ڕەچاوی کردبوون، نیگەرانیی خۆیی ئاشکرا کرد. من لێرەدا حەزدەکەم پەڵپو بەهانەکانی (مسیۆ پۆل بۆنکۆر)تان بیربخەمەوە کە گوتوویە:

بەم شێوەیە ڕژێمێکی نێزیك بە موختاریەتی ئیداری بۆ کوردان دادەمەزراو، سەرەنجام ئەو کاری کۆنترۆڵکردنە کە بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان ڕێکدەخرا، لە داهاتوودا زۆر ئاسان دەبوو. بەڵام ئەوی لە پەڵپو بەهانەی نوێنەری فەرەنسەو کۆنترۆڵی نەتەوەکاندا پێویست بێ بۆ کەمایەتیەکانی عێراق بکرێت، بەم پێیە پێویستە کوردانی عێراق بزانن سوود وەربگرن. کاتێك کۆنترۆڵی کۆمەڵەی نەتەوەکان سەرقاڵی باسو لێکۆڵینەوەکانی خۆی بوو، جێی داخێکی زۆر ئەوەبوو: فڕۆکەکان لە مانگەکانی نیسانو حوزەیرانی ١٩٣٢دا دێهاتەکانی ناوچەی (بارزان)یان بۆردومان کرد.

لەلایەکی دیکەوە، وێڕای بەشداریی بێهەستو خوستی مانگی ئابی ١٩٣٣ی کوردان لە ڕاپەڕینەکەی ئاشووریەکاندا، مایەی ڕێزو پێزانینە کە (مار شەمعون) لە ڕاپۆرتی ٨ی ئەیلوولی ١٩٣٣یدا بۆ کۆمەڵەی نەتەوەکان گوتوویە: کوردان دەتوانن لەگەڵ ئاشووریەکاندا پێکەوە بژین.

هەرچی تورکیایشە، ئەم دەوڵەتە لە (کۆمەڵەی نەتەوەکان)دا قبوول کراو؛ کاتێك چووە نێو کۆمەڵە، دیسان سەرژمێریی کەمەنەتەوەکانی ژێر ڕکێفی خۆیی تێدا نەکرایەوە. بارودۆخی ئێستای کوردانی تورکیا، لەو نامە کراوەیەدا کە ئەم دواییە بۆ سەرکۆماری تورکیاتان ناردبوو، بە شێوەیەکی هێندە ئاساییو بەجێ ڕوون دەکەنەوە کە ئیدی پێویستم بەوە نییە بچمەوە سەر ئەم باسە.

گەشتیارێکی بوێرو ئازای فەرەنسەیی بەناوی (باروون ڕوونە دوفانشۆن)ەوە نیسانی ساڵی ١٩٣٣ بە تەنێو بە یاوەریی ڕێبەرێك بە ناوچە کوردنشینەکەی سنووری نێوان ئەرزڕۆمو ئێراندا گەشتی کردووەو گوتوویە: ئارامیو ئاسوودەیی لەو ناوچەیەدا بەرقەرارن. مادام ڕوونە دوفانشۆن لە کۆنفرانسێکی ئەم دواییەیدا ئەو پڕۆپاگەندەیەی بەدرۆخستووەتەوە کە لەسەر دڕندایەتیو چەتەگەریی کوردان بلاوکراوەتەوەو، بە گوزارشتێکی زۆر جوان گوتوویە: کوردان لە نەژادی تایبەتی (ئاری)نو، کەسانێکی خۆڕاگرو جوامێرنو حەز بە ژیانی سەربەخۆیی دەکەن.

ئەم شایەتیەی مادام دوفانشۆن بۆ ئێمە بە شێوەیەکی تایبەت شایستەی سەرنجە، چونکە ناوبراو ماوەی سێ حەفتە بەشداریی ژیانی خێوەتنشینیی کوردی کردووە. ژیان بەسەربردنی ئەو خانمە لەنێو کورداندا بۆ هیچ مەبەستو هیوایەکی سیاسی نەبووەو، تەنیا بریتی بووە لە خستنەڕووی پاراستنی ئافرەتێك کە بە خاکەکەیاندا تێپەڕ بووە. بە ئومێد بین ئەو برینە کە تووشی کوردستانی تورکیا بووە، گۆشتەوزوون بێو؛ حکوومەتی ئەنقەرەیش لە ئەنجامدا بە شێوازێکی مرۆدۆستانە لەگەڵ کوردانی ژێر دەسەڵاتیدا بجووڵێتەوە.

کەمێکیش باسی کوردانی کۆمارەکانی ئەرمەنستانو گورجستانو ئازربایجانی ڕووسیا دەکەم:

ژمارەکانی تشرینی دووەمو کانوونی یەکەمی ١٩٣٣ی گۆڤاری ئەرمەنی کە بە زمانی ئینگلیزیو بە ناوی (ماسیس)ەوە بلاوکراوەتەوە، دەریخستووە دامەزراوە زانستیەکانی ڕووسیا پشت بەستوو بە بنچینەیەکی نەتەوەییی کوردان هەوڵو کۆششێکی پڕبایەخ بۆ کامڵبوونیان دەدەن. ئەو هەوڵو کۆششانە تا ئێستا لێیان کۆڵدراوەتەوە. مانگی کانوونی دووەمی ئەمساڵ لە (تفلیس) بانگهێشتنی سازکردنی کۆنفرانسێك کراوە. دەزگای (ملیتلر) لە هاوینی ڕابردوودا دەستەیەکی پێکهاتوو لە پڕۆفیسۆر (شامیلۆف)و پڕۆفیسۆر (میللەر)ی مافناسو پڕۆفیسۆر (بت یوخان)ی ناردبووە ئازربایجانو گورجستانو ئەرمەنستان. ئەو دەستەیە بۆ هێنانەدیی کوردستانێکی وێژەیی هەموو جۆرەکانی زمانی لە ناوچە کوردنشینەکانی (ئابارین)و (تالین) کۆکردبووەوە. کوردانی کۆچەر لە گوندەکاندا نیشتەجێ کراون. مامۆستایانی کوردی دەرچووی (ئەکوول نۆرماڵ)ی یەریڤان، لەو قوتابخانە سەرەتاییانەدا

که لە گوندەکاندا کرابوونەوە، خەریکی پێگەیاندنی لاوانی کورد بوون بە زمانی خۆیان.

پسپۆڕەکانی شێوەکانی زمانی کوردیی وەك (بەتویان)و (ئەمینی عەڤدال)و (حەجیێ جوندی)و (جەردوبی گەنجۆ)، بە چاودێریی پرۆفیسۆر (خاچاتریان)و (شاپانتیسیان)، کتێبێکی ڕێزمانیان بڵاوکردووەتەوەو بریتییە لە (١٠٠٠٠) وشەو، ماوەی پتر لە سێ ساڵیشە بۆ هێنانە گۆڕێی زمانێکی ئاسانو یەكئاهەنگ هەوڵی کۆکردنەوەی وشەو زاراوەکانی کوردی دەدەن. ئەم کتێبی ڕێزمانە کە لە یەریڤان بڵاوبووەتەوە، شاکارێکی گرنگو گرانبەهایە. وێڕای ئەوە، فەرهەنگەکەی (م. ف. ژوستی) و (ئا. ژابا) کە ساڵی ١٨٧٩ لە پترسبۆرگ چاپکراوە، هاوڕێیەکی بەڕێزی هەموو بنووسێکی کوردەو نرخی خۆیی پاراستووە.

ئەوکاتەی کە کۆتایی بە قسەکانم دەهێنم، بەداخو پەژارەیەکی زۆرەوە یادی لەدەستچوونی پرۆفیسۆر (مارکۆلوو)ی بنووسێکی کوردی ئاشووری نەژاد دەکەینەوە کە زستانی پار لە مۆسکۆ کۆچی دوایی کردووە.

سەرجەمی کتێبە کۆنەکانو شوێنەوارەکانی دیکەیش ڕایدەگەینن: ئەو نەتەوانەی کە لە چیاکانی خۆرهەڵاتی ئاشوورستان نیشتەجێ بوون، کورد بوونو بە شێوە ناسراونەتەوەو، (ئەکباتان) لەکۆندا پێتەختی میدیا بووەو باپیرانی کوردی تێدا ژیاوە. ئەو کوردانەی کە لە نەژادی (ئاری)ن، هیچ کاتو ڕۆژگارێك سیماو نیشانەیان لەهیی (تاتار) و (مەغۆل) ەکان نەچوە. بەپێچەوانەوە لێکچوونێکی زۆریان لەگەڵ مرۆڤە ئەوروپاییەکاندا هەیە.

ئەو سەڵتەنەتی ئاشووریەی کە ئاسەوارە بەنرخەکانی مۆزەخانەکانی ئەمڕۆی جیهانیان پڕکردووە، (کەیخوسرەو)ی گەورە کە سەدەها چەرخ لە مەملەکەتانی ئاشووردا لە مشتومڕو کوشتاردا بوو، بە سوپا زەبەلاحەکەی کە لە کوردانی میدی پێکهاتبوو، کۆتایی پێ هێناو کوێری کردەوە. کوردان ئەوکاتە ناوەندی کۆبوونەوەیان لە کوردستانی ئێستادا بوو کە خۆرهەڵاتی لە ئەفغانستان بوو و خۆراوایشی لە دەوروبەری ئەنقەرەوە تا دەشتاییی (خیمانە) پەلی هاوێشتبوو.

(ئەولیا چەلەبی)ی گەشتیاری بەناوبانگی عوسمانی ساڵی ١٠٦٥ی ك بە هەموو کوردستاندا گەڕاوە. لەو ڕوانگەیەوە کە لە کتێبەکەیدا لێی دوواوە، سنووری کوردستان لە باکوورەوە لە (ئەرزڕۆم)ەوە دەست پێدەکاتو لە

(بەسرە) دەبڕێتەوەو (وانو هەکاریو جزیرەو ئامێدی)ش هەر لەنێو ئەم سنوورەدان. بۆیە کوردانی بە نەژادی تۆران لەقەڵەمداوە. نازانم بە چ جۆرە سەیرو سەمەرەیەك یادی ئەم مێژوونووسە هیچو پووچو سەرلێشێواوانەی تورك بکەینەوە؟

هێندێك بیریاری سەیر یان کەم عەقڵی نێو عەرەبیش، زیرەکیی خۆیانیان پێشانداوەو گوتوویانە کورد لە نەوەی خالیدی کوڕی وەلیدنو پەرەیان سەندووە. کوردان بە قەناعەتی هەموو ئە خۆرهەڵاتناسانە کە لە کوردیان کۆڵیوەتەوە، لە مێژووی هەزاران ساڵەیانەوە تا ئەمڕۆ سەریان لە ئاستی هیچ کەسێکدا نەوی نەکردووەو، لەپێناوی داواکانیاندا یا کوژراو بوون یان بکوژو، سوپاکانی داگیرکەران نەیانتوانیوە ئەم نەژادە لەنێوببەن. کوردان لەو ڕۆژەوە کە لە مێژوودا ناسراون، بە ئازادی ژیاونو نەژادو زمانی ئارییان پاراستووەو بە خۆشحاڵییەوە هاتوچوویان کردووە.

قورئانی پیرۆز لە سوورەتی فاتیحەدا فەرموویە: "ستدعون الی قوم أولي بأس شدید". ئەم ئایەتە پیرۆزە تایبەتە بەکوردو دەریخستووە چ دەسەڵاتو توندوتیژییەکیان هەیە. جەنابی (مێجەر مارك نۆئێل)ی شارەزای زمانەکانی کوردیو فارسی، پاش جەنگی جیهانیی ڕابردوو و دوای گەڕانەوەی لە گەشتێك کە بۆ کوردستانی کردبوو، گوتبووی: "نەوەیەکم لە خۆرهەڵاتدا نەدیوە ئەوەندەی کورد زیندووبێو، هیچ میللەتێکم نەدیوە هێندەی ئەوان شایانی سەربەخۆیی بێ. حەیفو مخابن کە ئەوروپا تائێستا ئەم میللەتەی بە شایستەییی خۆی نەناسیوە".

سەربارێ ئەوەی کە نەتەوەی کورد لە دروستبوونیەوە دەمارگرژو بەزەبروزەنگە، گەمارۆی نەتەوە جۆراوجۆرەکانیش کە کاری کردووەتە سەر دەورووبەرە ماددیەکەی، ئەوەندەی دیکە کوردانی توندوتیژ کردووەو هیچ کۆتو بەندێك قبووڵ ناکەنو ژیانی ئازادانەیان لەچیاکاندا بووەتە شتێکی سروشتی. کوردان بەو هۆیەوە لە ژیانیاندا دواکەتوونو نەیانویستووە ڕێککەوتنێکی گەورەو پیرۆز لەنێو خۆیاندا سازبدەن.

ئەو گیانە کە هەر دەورانێکی سەدەکانی پێشوو لەنێوان میرنشینەکانی کورددا دروست بووبوو، هەموو کاتێك بە پێکهێنانی کۆنفیدراسیۆنێكو کۆمارێکی شیاو لەباربووە بۆ بەدەستهێنانی دەوڵەتێك. نە پێڕەویی ئەو شێوازەیان کردووەو نە یەکێتییەکیان خوڵقاندووەو، نەیانویستووە سەر بۆ

گەورەیەکیان دابنەوێنن‌و، هەردەم سەربەست ژیاون. ئەو میرنشینە بەهێزانەیش کە جاروبار دامەزراون، هەمیشە بەهاندانی دراوسێکانیان یا بەهۆی ناکۆکیی نێوان خۆیانەوە تووانەوەو نەماون. هەرچەندە نەتەوەی کورد نەیتوانیوە بە کۆمەڵی دەربکەوێ، هەموو کوردێك بزانێ یا نەزانێ هیچ کاتێك دەستی لە زمان‌و ئەو داب‌و نەریتە تایبەتانە کە ناسنامەی نەتەوەییی پێکدەهێنن، هەڵنەگرتووە.

کوردان بە مێژوو میللەتێکن، خاوەنی ناسنامەی تایبەتی خۆیان‌و تائەمڕۆیش بەشێکی دیاری ژیانی خێڵایەتی بەسەر دەبەن. هۆی نزمیی ئاستی ئابووری‌و کۆمەڵایەتییان بێ‌توانایی‌و لێنەهاتوویی ئەم نەژادە زیندووە نییە، بەڵکە لەبەر نەبوونی شەمەندەفەرو ڕێگاو زانست‌و دادپەروەرییە لە وڵاتەکەیاندا. لەبەر ئەوەی لەڕووی ئابووریشەوە لەسایەی حوکمی ئیدارەیەکی خراپدا ماونەوە، یەخەگیری گشت جۆرە ناهەمواریییەك بوون.

باشترین نموونە بۆ دەرخستنی توانایی کورد ئەوەیە: کاتێك پیاوانی کورد ڕێ‌و شوێنیان دەگۆڕێت، دەبنە کارمەندێکی بەغیرەت‌و لە هەموو بوارەکانی ڕێکوپێکیدا سەرکەوتوو دەبن. دەبینین کرێکاری کورد لە ئەمریکا شارۆچکەی گەورە گەورەیان دروست کردووە، لەکاتێکدا لە وڵاتەکەی خۆیاندا ناچاربوون بە بێکاری بژین. هەزاران کرێکاری کورد نیو سەدەیەك لەمەوبەر هەرچۆنێك بووە کۆچیان کردووە بۆ ئەمریکاو، ئەمڕۆ وەك کرێکاری کارامەو پسپۆڕ لە کارگە گەورەکاندا ئیش دەکەن.

بەگشتی دەرکەوتووە کوردان ئامادەییەکی خێرایان بۆ بەدەستهێنانی خوێندەواری هەیە. بەڵگەیش بۆ ئەوە دروستکردنی حکوومەتی ئەییووبی‌و هێنانەمەیدانی کەسانی خاوەن خەسڵەتی بەرزی وەك وەزیران‌و پیاوانی ئەدەبناس‌و شارەزایانی پیشەسازییە لە ژیانی گشتیی عوسمانیدا. هەروەها چەندین پیاوانی دەرکەوتوو و بەرزی کورد لە دامەزراندنی حکوومەتی عێراقیشدا خزمەتێکی گرنگیان لە ڕێکخستنی کاروباری بەڕێوەبردندا هەبووەو هاوکارییان کردووە. بۆیە کەس ناتوانێ حاشا لە لێهاتوویی‌و پێگەیشتنی بێ‌ئەندازەی کوردان بکات.

هەرچەندە خوێندنەوەی وشەی کورد (کرد) بە پیتی (ك)ی عەرەبی لە بنەڕەتدا ڕاست نییە. لەبەر ئەوە وەك بیرکراوەتەوە هەڵەیەکی گەورە بووە کە پیتی (ك)ی فارسی لە عەرەبیدا دوای ئیسلام بووە بە (ك)ی عەرەبی. وێڕای

ئەوەی کوردەکان نەوەی میدیەکانن، لەگەڵ مازەندەرانیەکانو ئەفغانیەکانو نەژادی بنچینەییی پەهلەویدا کە ئێرانی کۆنی دامەزراندووە، لەیەك تۆرەمەن. ئەو شوێنانە کە کوردیان تێدا نیشتەجێ بووە، لەمێژوە کۆنەکاندا بە پەهلەوی -واتە پاڵەوان- ناوبراونو، ئەمەیش لە زمانی کۆنی پەهلەویدا هاوواتای وشەی (کرد)ە. خولێخۆشبوو سەعدی شیرازی لە (گلستان)ی شاکاری خۆیدا باسی ئەو شەڕەی نێوان سەرکردەی پەهلەویو ڕۆستەمی زاڵو تۆرانیەکانی کردووەو، گوتوویە:

"دانی کە چە گفت زال با رستم کرد"

گەلێك ناوچەی باکووری کوردستان ئەو ئەرمەنانەیان لە ڕۆژگارە دێرینەکانەوە لەگەڵ کورددا تێدا ژیاون کە لە سەروبەندەکانی میدیاو ئالانو پەهلەویی ئێرانی کۆندا جاروبار بەتێکەڵی یا دراوسێیەتی یا سەربەخۆیی یان نیوچە سەربەخۆیی پێوەندییان لەگەڵیاندا هەبوە. ئەوانە ئەگەر بەڕاستی لە هەمان نەژادیش بووبن، قبووڵکردنی ئاینی مەسیحی وای لێکردبوون جیا لە نەژادی کورد دەست بە ژیان بکەن.

تێپەڕبوونی ڕۆژگارو گۆڕانکاریی سەر بە بارودۆخەکان کارێکیان کردووە ئەرمەنەکان سوود وەربگرنو وەکوو میللەتێك لە بەشەکانی کوردستانی باکووردا خۆ دەربخەنو پەلبهاوێژنو بە پێشڕەویی ڕوو بە خۆراوا (ئەدەنە)و (سیس) بخەنە ژێر چنگی خۆیانو حکوومەتێکی باش دابمەزرێنن. بەڵام زۆری پێنەچوە حکوومەتەکەیان لەلایەن دەوروبەرەکانیانەوە لەنێوبراوە. ئەرمەنەکان لە ڕۆژانی ئەو پاشا نەژاد پەهلەویانەی وەك کەیخوسرەوو دارادا کە دادپەروەرانە ژێردەستەکانی خۆیانیان بەڕێوەبردووە، نەتەوایەتیو زمانی خۆیان پێشخستووەو، لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنو تێکەڵییەوە ڕازی بوون خەتی (مێخی) لە پەهلەویەکان وەربگرنو بەکاری بهێننو، وا بکەن پەهلەویەکان بەپێی ڕۆژگار واز لە خەتی (مێخی) بهێننو خۆیشیان ئەو خەتەیان بەکارهێناوەو پاراستوویانە.

زمانی کوردان لەبنەڕەتدا لەگەڵ هیی فارسی هاونەژادیاندا زۆر لەیەك دەچنو، حکوومەتی ئێران لە ڕۆژانی (کەیانیان)ەوە زۆر جار مامەڵەی لەنێوان هەردوو لایەندا کردووە. جیاوازیی نێوان فارسو کورد، وەك جیاوازیی نێوان عەرەبە قورەیشیەکانو (بەنی سوفیان) وایە.

کـوردان پێـش ئیسـلام سـەرکردەی دادپـەروەری وەك کەیخوسـرەو و نەوشیروانو دوای ئیسـلام سـەلاحەدینی ئـەییووبیی جێـی ڕێـزی جیـهانو پاشتریش کـەریم خـانی زەندیـان پێگـەیاندووە. (نـەمروود) کـە حـەزرەتی (ئیبراهیم)ی بـە تـاوانی خراپـەکاری دەرهـەق بـە بتـەکانی لەبـەردەم خۆیـدا دادکاری (محاكمة) کـردووەو پاشـان خستوویەتیە نێـو ئـاگر، حوکمدارێکـی کورد بووە. (نەمروود) کە بە زمانی کوردی مانای (نامرێ)یە، وەك خۆی کورد بووە، ئەو وڵاتەیش کە حوکمداری تێدا کردووە وڵاتێکی کوردنشین بووە. لەم ڕوانگەیەوە، حەزرەتی (محەمـەد)ی پێغەمبەری ئیسلامیش بە ڕەچەڵەك کورد بووە، وەك چۆن عەرەبەکانیش بە (مستعرب)ی لەقەڵـەم دەدەن؛ واتـە دوایـی بووە بە عەرەب.

ڕووباری (فورات) کە ناوی لە قورئاندا هاتووە، ناوی ئەسڵیی لە پەهلەویی کۆنـدا (فـر-هـات)ە، واتـە (زۆر هـاتووە). پاشـان بـە ئـاڵوگۆڕی زمـان نـاوی (فورات)ی لێنراوە. ناوی ئەسڵیی ڕووباری (دیجلە)یش (تیکل-هات)ە، واتە بە (تێکەڵی هات). پاشان ئەویش بە ئاڵوگۆڕی زمان بووە بە (تیکلات)و، دیجلە لە مێژوو و نەخشە بیانیەکاندا وەها ناوی براوە.

هاتوچوو لەو چیا بە (سپیکۆر) ناسراوەی باکووری (ئەزرنجان)دا، بەهۆی زۆریـی بـەفرو توندیـی باوبۆرانـەوە لـە زسـتاندا، زۆر گـران دەبـێ. زسـتانان ڕێگایەکی یەکجار ترسناکە بۆ گەشتیاران. ناوی چیای سپیکۆر واتە (سپی) و (گۆڕ) کە دوو وشەی کوردینو مانایان (گۆڕەسپی)یە.

گەلێك بنکەی توندوتۆڵ لە ڕۆژانی حوکمداریی (یەزد گورد)ی یەکەمدا بۆ پاراستنی ڕێگاکانی (لازستان) دروست کرابوو. ئەگەر ئێستایش شوێنەواریان نەمابێ، ئـەوا شوێنەواری قەڵایەك لـە سـەرەتای ئەو ڕێگـا گرنگـەدا مـاوە کـە دەچێتە (کموشخانە)ی نێزیك بە گوندی (بان دۆڵە). لێکدانـی وشـەکانی (بان-اوست)و (دۆڵە- وادی) واتە (اوست وادی) بەدەستەوە دەداتو، ئەو شوێنە بە دەربڕینێکی کوردی ناونراوەو، لەبەر ئەوەی سـەرنجی تورکانی ڕانەکێشـاوە وەکوو خۆی ماوەتـەوەو نەگۆڕاوە. بەڵام ئەو شوێنە کە لـەو دەوروبەرەدایـەو تورکان بە (صداق) نـاوی دەبەن، لـە ئەسڵدا بـە کوردی (ئووچ تـاق)ەو مـانـای (اوچ دیوان)ی هەیە. سـەدان نـاوی پـەتیی کـوردی لـە کوردسـتانی بـاکوورو باشوور هەنو بە یەکێك لە سنوورە کۆنەکانی کوردستان دەژمێردرێن.

کورد لەبەر زوڵم‌و ستەمی میللەتە داگیرکەرەکان، جگە لە بوونی ژیانی خۆی، بیری لە هیچ شتێکی دیکە نەکردووەتەوەو لە نەزانیدا ماوەتەوە. بوارەکانی سیاسەت‌و بەڕێوەبردن‌و ئابووریی ئەم وڵاتە ئازیزە لە دۆخێکی پڕ بەدبەختیدا بەجێهێڵراون‌و، کوردی بێچارە لەو ڕووەوە لە جیهاندا بیرچووەتەوە. هۆیەکی دیکەی سەرباری هۆیە باسکراوەکان پڕۆپاگەندەی تورکەکانە کە کوردیان بە میللەتێکی پیاوکوژو تینووی خوێن بە ئەورووپا ناساندووە بۆ شاردنەوەی ئەو خوێنڕێژی‌و کوشتارانە کە لە ئەرمەنەکانیان کردوون. بۆیە هەر دەنگ‌و هاوارێك لە کوردستانەوە بەرزدەبێتەوە، دەنگێکی پێچەوانە لە ئەورووپا دروست دەکات.

مێجەر سۆن کە سەرەتا بە شێوەیەکی نهێنی‌و نەناسراو هاتە کوردستان‌و، پاشتر دوادواییەکانی جەنگی گشتیی جیهانی لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کرا بە حاکمی سلێمانی‌و زۆر وردبینانە بە کوردستاندا گەڕاو، ئەو ماوە کەمە کە حوکمداری وڵاتەکە بوو بە ئاوەدانکردنەوە خزمەتێکی گەورەی کرد؛ کتێبە دانراوەکەی شاکارێکی گرنگە بۆ کوردستان‌و، زۆر شیکردنەوەی لەسەر بارودۆخی ژیانی کوردان تێدایە لەو گەشتانەیدا سەرنجی داون. من لێرەدا لە گۆرانییەك دەدوێم ناوبراو زۆر لەلای خۆش بووەو ئەمەی لای خوارەوەیە:

"ئافرەت دەمەوێ ئەو چیا دوورانە ببڕم
ئافرە ت تۆ بڵێی دەچم یا دەمێنمەوە
دەچی، خوا لە ڕێگاکان بتپارێزێ
تا لە دەربەندەکە دەگەڕێیتەوە، چاوەڕێتم
لە دواوە تا بەو حاجیانە دەگەی کە شەو گەشت دەکەن
تا چلەکانت لەبەر هەتاو سپی دەبن‌و دەبریسکێنەوە
لەچۆن ژنێك دەچم ئەگەر وەك پەشێویی منداڵێك
کە بێکەس لە ماڵ‌و کێڵگەدا بەجێ مابێ، بۆت بگریم‌و هاوار بکەم"

مێجەر سۆن پاش ئەوەی لە کتێبەکەیدا باسی ئەو گۆرانیەی کردووە کە تا چ ڕادەیەك هەستی بزواندووەو کاری تێکردووە، گوتوویشیە کاتی خۆی (فرایزەر) کتێبێکی لەبارەی کوردستانەوە بڵاوکردووەتەوەو کوردانی تێدا کوتومت بە دانیشتوانی چیاکانی سکۆتلەندە چواندووەو بە بەراوردێکی نێوانیان ئاوا گوتوویە:

"کوردان لە توانایی ژیانیاندا هێندەی چیانشینێکی سکۆتلەندە یا چیانشینێکی سویسرە گیان بەخت دەکەنو عاشقو گیرۆدەی چیاکانیانن. ئەوانە تێکڕا وەك ڕابردوویان بۆ قەرەبووکردنەوەی خزمەتو بەزەیی سەرۆکەکانیان هەر کۆمەڵێکیان شوێن سەرۆکی خۆی دەکەوێو بۆ هەر کوێیەك بڕوات لێی نابێتەوە. هەر بۆیە بوونەتە چەندین خێڵو لەیەکدی جیابوونەتەوە. ئەوانە لەبەر نەزانییان زۆر خۆپەرستو لەخۆباییینو، هەروەك دانیشتوانی کۆنی چیاکانی ئێمە ناکۆکیەکانیان بە هێزی بازووی خۆیان چارەسەر دەکەنو کەمو زۆر نەفرەت لە هونەرو پیشەسازی دەکەنو، جگە لە بەناهەق پیاوکوشتنو تاڵانکردن هیچ کارێکی دیکەیان نییە.

ئەمانە کە دوژمنایەتیەکیان لەگەڵ دراوسێکانیاندا دەبێ، پەلاماری دانیشتوانی دەشتاییەکان دەدەن. قوربەسەر ئەوکەسەی کە بە (باڵی بڕو)دا سەردەکەوێ، یا بەبێ پاسپۆرتو ڕێبەر هەوڵبدات پێ بنێتە نێو نیشتمانی خۆشەویستی کوردێك.

پاشەڕۆژی کورد جێی گومانەو، بە هەمان خۆشەویتسییەوە پێبەندی ئەو تاڵانییەن کە بوێریی گەرەکە. هەموو میللەتێکیش ئەم جۆرە ترسانەی زۆرنو ساتەکانی تۆڵەو خراپەکاری لەکەداریان کردووە. هەمان کات کوردان زۆر میوانپەروەرنو، چ گفتێك بدەن لەکاتی دیاریکراوی خۆیدا جێبەجێی دەکەنو، لەڕووی پاراستنی پیرۆزیی بەڵێنو پەیمانیشەوە بەناوبانگن.

پوختەی قسە، کورد زۆر ڕێکوپێكو جوانەو بە جەنگاوەری لەدایك بووەو پیاوێکی ڕاستگۆی هۆزێکە گرنگترین خەسڵەتی ئەوەیە سەرنجی بیانییەك ڕادەکێشێ". (دکتۆر ڕوون)ی بەرپرسی قونسڵخانەی بەغدا سەرەتای سەدەی هەژدەیەم بۆ چارەسەری دەردی کوێریی باوکی، سەری لە میری ڕەواندز دا کە ئەو ڕۆژانە خاوەنی دەسەڵاتێکی گەورە بوو. ناوبراو ئەمانەی لەبارەیانەوە گوتووە:

"بنچینەی گەوهەری کورد جەنگاوەرییە. لەلانکەوە مەشقیان پێکراوەو، ئامادەی شەڕو شۆڕی سووکنو، لەوەبەدەر هیچ شێك خۆشحاڵیان ناکات. ئارامو دانبەخۆداگرتنی منداڵانێکی تەمەن دوازدەو هەژدە ساڵیم دین لە پێکدادانێکدا بە قورسی بریندار بووبوون. تێگەیشتم شەڕەکە زۆر توندوتیژ بووە. ئەوانە ئەگەر شەڕەکە بە شەشخانەکەیان نەکەن، کتوپڕو زۆر بەڕاستی بە خەنجەرەکانیانەوە دەکەونە هێرشبردن. کوردان بەڕادەیەکی تەواوو شێوەیەکی

جوانی شایانی وێنـەگرتن هـەر هـەموویان بـە چـەکو جبەخانـە سازو تـەیار کراون.

کاتێك گەشتم بەنێو نیشتمانەکەیاندا دەکرد، نیگـەران بـووم ڕمـەکانیانم نـەبینی کـە چـەکێکی کۆنیانـە. ڕمـەکانی کـورد لـە داری حـەیزەران دروسـت کـراونو زۆر درێـژنو، بـۆ ترسـاندنی بارگیرەکـانی دوژمـن گولۆنکـەی خـوری بەنووکەکەیـەوە دەبەستن. هـەمان کات ڕمـەکانیان بۆ بـەرگریکردن بەرانبـەر بـە ڕمـی دوژمـن بـەکاردێننو، قەڵغانێکی چکۆڵـەی لـە پێسـتـە دروسـتکراو لەگـەڵ خۆدا هەڵدەگرن. زۆرینـەیانو هەر هیچ نـەبێ تاقمێکیان زرێ لـە خۆیـان دەدەن کە سنگو پشتو هەردوو تەنیشتیان بەیەك دەگەیەنێ. پـەنجا ساڵ لەمەوبـەر شـەڕێکی خوێناوی قـەوما بۆ لـەنێوبردنی هۆزێکی دراوسـێ یـا هێرشـکردنـە سـەر یـەکێك لـە دانیشتوانی دەشتاییەکان، تـا هۆزێکی کـورد بـەنێو گـەرووی بەردەلانی چیاکاندا تێپەڕببێ. دەڵێم بینینی ئـەم چەشنە جمووجوڵانـە مایـەی سەرسامییە".

ئـەمڕۆ مەسـەلەی کوردستان لـەلای ئـەو چـوار پێنـج حکوومەتـەی کـە کوردستانیان لەنێوان خۆیاندا دابـەش کردووە، گرنگـەو تـادێت گـەورە دەبێ. دەوڵـەتانی گـەورەی ڕێکخـەری جیـهان چـەندین کۆنفرانـس سـاز دەکـەنو بەرژەوەندەکانیان پێکدادەدات، ئایا بۆ ئەم ناوچە پڕ لە نەوتە چی دەکەن؟ ئایا بەشێوەیەکی دادپەروەرانە بیر لەمافی ئەم میللەتە چەند ملیۆنییە دەکەنەوە؟

تورکیـا سـاڵی ١٩٢٥ کـوردی ڕەشـەکوژ کـرد. دوای ئـەوەیش لەسـایەی جێبەجێکردنی ئەو بنەڕەتی داپڵۆسینو ستەمو سڕینەوەیەدا، بەبێ شـەرمانە دەڵێـت: هیـچ جـۆرە مەسـەلەیەکی کـوردی لـە تورکیـادا نییـەو، چۆنایـەتیی ڕاستەقینەی بەڕێوەربردنی کوردستانی شاردووەتەوە. ئێران دەڵێت: کوردان لەگـەڵ ئێمـەدا لـە یـەك نـەژادو خوێننو، هیـچ جیاوازییـەك لـەنێوانماندا نییـە. عێراقیش بـە جوینـەوەی وشـەی کوردسـتان، نایـەوێ هیـچ چەشـنە لێدوانو چـەندوچۆنێکی لـەبارەوە بکرێـت. بـەڵام لەلایـەکی دیکـەوە پەیماننامـەی جۆراوجۆر لەگەڵ تورکیادا مۆردەکات.

تـەنیا ڕووسـیا کـە کـەنارێکی کوردسـتان دەگرێتـە خـۆی، لای خۆیـەوە شنەیەکی بەرەبەیان دەخاتە نێو دڵە گڕگرتووەکان. ئەم مەشخەڵی ئاگرە گەرمە کە لەدووررا دەرکەوتووە، دیارە لە ناوەند نێزیك دەبێتـەوە. خوایە ئەم ئاگرە بکەینە ئەتۆمێك بۆ سەر ئەو ناوچە هەزاران کیلۆمەتری دووجا پانو پۆڕە کە لەنێوان سێ زەریادا ماوەتەوە، تا بە سووتاندنی پەنجە نەزانە خوێناویـەکانی تورکیا ژیانێکی نوێ بەو ملیۆنەها کوردە ببەخشێ.

٢-نیشتمانی کورد
یا سنووری نەتەوەییی کوردستان

هەر سوپایەکی داگیرکەر ناچار بێ لە خۆرهەڵاتەوە بۆ خۆراواو لەخۆراواوە بۆ خۆرهەڵاتو لە باکوورەوە بۆ باشوور بپەڕێتەوە، بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافیی کوردستانەوە لە هەموو پەڕینەوەیەکدا لەم ناوچەیەدا کۆدەبێتەوە. وەك چۆن لە ڕابردوودا ڕێگای هاتوچووی سوپاکان بووە، هێندێك جار بووە بە بەربەستێکی قایم. لەم سەدەیەشدا لەبەر ئەوەی گرنگترین حەوزی پەترۆڵی جیهانیی لێیە، بووە بە خاڵی بەیەکگەیشتنی دەوڵەتان بۆ گەیشتنی بەو مەیدانانە.

ناوچەی کوردستان لە باکوور وا لەسەر هێڵی درێژیی ٤٠ پلەو لە باشوور ٣٠ پلەو، لە خۆرهەڵاتیش وا لەسەر هێڵی پانیی ٤٨ پلەو لە خۆراوا ٣٦ پلە. سنووری بەرەو باکوور گۆلی وانو لە باکووری خۆرهەڵاتیەوە بە بەرزیی ١٦٩١٥ پێ چیای (ئاراڕات)ی ئەرمەنستانو (بایەزید) لە دامێنەکانی باشووریدا هەن. ڕوو بە باکوور کە ناوچەی ئەرمەنستان بەرەو خۆراوا بەجێدەهێڵین، قەڵای (ئاڵشگرد– حەسەن) دەگرێتەوەو دەگاتە باشووری (بایبورد). دوایی کە بەلای جۆگەی (کەلکیت)ی دەوروبەری (شەبین قەرەحەساری)دا دەڕۆین، (زازا)و ناوچەی (دێرسیم)ی لانەی قارەمانان لەخۆدەگرێ. لە خۆرهەڵاتی (سیواس)ەوە ڕوودەکاتە باشوور بە لای خۆرهەڵاتی (قانغال)دا دێتو دەوروبەری (کچەرك؟)و دێورێگو عەرەبگیرو گوروونو ئەلبیستانو مەرعەش لەنێو خۆیدا بەجێدەهێڵێو بە ئاستی ڕووباری (جەیحان)دا دەگاتە زەریای سپیو لەنێزیکی (ئەیاس)دا دەچێتە سەر زەریا.

دوای ئەوەی کەناری (یمورتالك) دەگرێتەوە، نێزیك بە (پیاس) بەلای باشووری (گاور تاغی)دا تێدەپەڕێو ڕوودەکاتە خۆرهەڵات. لە باشووری (ئیسلاحییە)وە بەلای دەوروبەری (کیلیس)ی ناوچەی (جرابلوس)دا دەڕواتو، لەگەڵ ڕووباری (فورات)دا بەیەکدەگەن.

لەباشوورەوە شان بەشانی دامێنی چیاکانی سنووری ئێستای تورکیاو سووریا دێتو؛ دەوروبەری بیرەجكو حەڕانو مێردینو لە باشووری (نوسەیبین)یشەوە چیای شنگارو ناوچەی کوردانی ئێزدی دەگرێتەوە. لە باشووری مووسڵ نێزیکی (گوێر) لە خاڵی بەیەکگەیشتنی زێی گەورەو

دیجلـەدا دەگاتـە (دیجلـە)و تـا (چیـای حـەمرین) ڕوو بـە باشـوور هاوشـانی ڕووبارەکە دەڕوات. دوایی بە ئاستی زنجیرەی چیای حەمرین کە ناوچەی نیشتەجێی نەتەوەکانی کوردو عەرەب لەیەك جیادەکاتەوە، دەوروبەری تووزخورماتوو دەگرێتەوەو ڕووباری دیالە (سیروان) دەبڕێ‌و شەهرەبان (شهربانو) لە خۆراوادا بەجێدەهێڵێ‌و، لە خواروی (مەندەلی)دا دێتە دامێنی چیاکانی سنووری عێراق- ئێران لە ناوچەی (دیزفوول) کە باشووری چیاکانی لوڕستان لەخۆدەگرێ. کە شووشتەرو ئەهواز لەلای خۆراوایەوە بەجێدەهێڵێ، لە ناوچەی (بندر دیلام) دەگاتە کەنداوی بەسرە.

لە خۆراوای (بەندەر بووشێر)، دەوروبەری شیراز لەلای خۆرهەڵاتەوە دەبوێرێ‌و ناوچەی قەشقایی دەگرێتەوە. لە خۆراوای (ئەسفەهان)ەوە بەرەو باکوور دەبێتەوەو، بە دامێنەکانی زنجیرەی (وزردە کوە)دا (خورەمئاباد)و (برووجەرد) دەگرێتە خۆی‌و، نێزیك بە ناوچەی (ئەکباتان)ی پێتەختی کۆنی میدیا -واتە شاری (هەمەدان)ی ئێستا- لە خۆرهەڵاتی (بیجاڕ)ەوە بۆ (میان دوواو)و لەوێوە بەرەو خۆراوا بە بەرزیی ١١٨٣٠ مەتر لە باشووری (کوەشاهان) درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە لای گۆمی (ورمێ). کە لە نیوەی باشووری کوردستان ڕەت دەبێ، بەلای (ڕەزائییە- ورمێ)وە بەرەو باکوور وەردەچەرخێ‌و، بە دەوروبەری (خۆی)و (قوتوور) و (ماکۆ)و (قەرەکلێسە)ی خۆرهەڵاتی (بایەزید)دا دەگاتە سنووری ئەرمەنستان.

ئەوەتا ئەم زەمینە فراوانەی خۆرهەڵاتی نێزیك کە لە ناوچەیەکی سەرتاسەر شاخاویی دروست کردووە، لەو ڕۆژەی مێژووی دێرینەوە کە مرۆڤەکانی دەرکەوتوون تا ئەمڕۆ ئەو کوردانەن کە (ئاری) نەژادن‌و نیشتمانی باپیرانی خۆیانیان پێکهێناوە.

جگە لەو سنوورە نەتەوەییەی کوردستان کە لەسەرەوە دیاریم کردووە، ١٠٠٠٠ ماڵ لە خێڵەکانی جیهانبەگی‌و سیڤکانی‌و عومرانی لە (ئەرزڕۆم)و (ئەزرنجان)ی سەر هێڵی زۆر دووری باکوور و دەشتاییی (خیمانە)ی ئەنقەرەو، پتر لە پازدە هەزار خێزان لە خێڵی ڕەشوان‌و بروسەنگ لەو ڕێگایانە تا دەگاتە کەناری (ئەدەنە)و لای (مەجید ئووزی)ی (ئاماسیە)و (حەوزە)و لای (قیرشەهر)و شارۆچکەی (مەجیدییە) هەن‌و، بەشێکی دەشتاییەکانی (زمردین)یش کوردی تێدا نیشتەجێن. هەر لە ئەستەمووڵ خۆی زیاتر لە سەدان هەزار کورد هەن. بەڵام ئەم حاڵ‌و بارەی دوای شەڕەکانی سەربەخۆیی

تورك بەهۆی جێبەجێکردنی سیاسەتی سڕینەوەو لەنێوبردنو کۆچپێکردنی ەژ بەکوردەوە بەشێوەیەکی فراوان گۆڕا. بۆیە پێویستە بوونی کورد پێش ئەو ڕووداوانە لەبەرچاو بگیرێت.

هەروەکوو ناوچەی باکووری (حەڵەب) لە سووریا پتر لە پەنجا هەزار کوردی لێیە، دەوروبەری (حەبەشین)ی قەزای (ایپ)ی سنجەقی (تەعز)ی وڵاتی (یەمەن)یش زیاد لە هەشتا هەزار کوردی لێ نیشتەجێن. ئەمانە پاشماوەی ئەو حکوومەتە پچووکانەن کە دوای لەنێوچوونی حکوومەتی سوڵتان سەلاحەدینی ئەییووبی بەناوی (ئال ڕەسوول)و (ئەشرەفییە)وە دامەزرابوون. مزگەوتێك تا ئەمڕۆیش لە (تەعز) بەناوی (ئەشرەفییە)وە ماوە.

ئەو ناوچەیەی کە ویلایەتەکانی خۆراوای حکوومەتی ئێران پێکدەهێنێ‌و لە سنووری ئەرمەنستانەوە تا کەنداوی بەسرە درێژ دەبێتەوە، جگە لە بەشە کوردنشینەکەی، (مۆدانلوو) لە ویلایەتی تارانولای پازۆکیو مازەندەرانو، (شاهیدلوو)و (زەعفەرانلوو)و (کەیوانلوو)و (ئەمانلوو) لە ناوچەکانی بیژنکردو بوجنوردو (قوشان)ی خۆراسانو، زیاد لە بیست هەزار خێزانی کورد دیسان لە دەوروبەری خۆراسان بەناوی (کورد تەیمووری)و (هەزارە)وەو، (شەبانکارە)و (عەنبەربۆ) لەنێزیکی هەمەدانو دەوروبەری (جۆزەکان)و بەندەرعەباسو شیرازو، (کورد عەلی) لە باشووری خۆرهەڵاتی ئێرانو دەوروبەری (سجستان)و، (عومەرلوو)و (قوباقرانلوو)و (شمکانلوو)و (بهادرلوو)و (شاهکولانلوو) لەناوچەی قەزوینو، دوو خێڵی گەورەی کورد بەناوی (لین)و (تایر)ەوە لەلای (هەڕات)ی ئەفغانستانو نێزیك بە خۆراسانو خێڵێکی بەهێزی کوردیش بەناوی (براخۆی)ەوە لە دەوروپشتی باشووری ئەفغانستان هەیەو بە شێوەیەکی بەربڵاو دەژی. ئەم خێڵە کوردە گەورانە لە گەشتە جیاجیاکانی شاهنشاکانی ئێران یا سوڵتان مەحموودی غەزنەویدا لە نیشتمانی ئەسڵیی خۆیان ڕاگواستراون تا بەپێی بەرژەوەندی خۆیان ناوچەیەکی ئاسایشیان لێ پێکبهێنن. کەسانێکی دیکەیشیان بەکۆچ پێکردن گواستراونەتەوە.

ژمارەیەك کوردی ناودار لە ناوچەکانی (آخسخە)و (قارس)و (یەریڤان)و باشووری خۆرهەڵاتی (باتووم) نیشتەجێن. دوو خێڵی گەورەی (لارین)و (بادین) لە خێڵەکانی دەوروبەری شارەزوور کاتی کوشتارەکانی هۆلاکۆ ڕاگواستراونە دەوری وڵاتی (جەزائیر) لە ئەفریقیا.

٣-دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن

ئەو کۆنفرانسی ئاشتییە کە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی لە پاریس سازکرا، فەریقی یەکەم شەریف پاشای باڵوێزی پێشووی عوسمانیی لە ستۆکهۆڵم بەناوی دەستەی بڕواپێکراوی کوردەوە تێدا ئامادە بووبوو. ئەم زاتە خەڵکی سلێمانیو کوڕی سەعید پاشای ناودارە کە چەندین ساڵ سەرۆکی شوورای عوسمانی بووەو وەزارەتی دەرەوەیشی بەڕێوەبردووە.

شەریف پاشای خاڵۆزام ئەوکاتە لە پاریس چاوی بە بۆغۆس نۆباری نوێنەری ئەرمەنەکان کەوتووەو، لەبەر ئەوەی کوردو ئەرمەن لەیەك خاکدا پێکەوە دەژینو لەپێناوی بەرگریکردن لە بەرژەوەندی هاوبەشی هەردوکیاندا گەلاڵەنامەیەکیان مۆرکردووەو هەردوولا ئەو پەیماننامەیەیان خستووەتە بەردەم کۆنفرانس.

ئەم سەرکەوتنەی شەریف پاشا چاپەمەنیەکانی ئەوکاتەی تورکی هارکردووە، لەکاتێکدا حیزبی "حورییەتو ئیئتیلاف"لەوەوپێش هێرشی کردبووە سەر کۆمەڵەی "ئیتیحادو تەرەقی"و، هەر ئەو چاپەمەنیانەیش بوون بە شانوباڵی شەریف پاشایان هەڵدەداو بەزریان دەکردەوە بۆ ئاسمان، ئێستایش بەهۆی ئەم ڕێککەوتنەوە لەگەڵ ئەرمەنەکاندا پاشایان داوەتە بەر پەلامار.

وێڕای ئەوەی شەریف پاشا ئەوکاتە لە نامەیەکیدا کە ڕۆژی ١٢ی مایسی ١٩٢٠ بۆ سەرۆکی نووسینی ڕۆژنامەی (پیام صباح)ی خوالێخۆشبوو عەلی کەمال بەگی وەزیری پێشووی ناوخۆی ناردبوو، مەسەلەکەی بەم شێوەیە ڕوون کردبووەوە:

"... ئەو نامەیەتان بڵاونەکردەوە کە بۆم ناردبوون. من بە دیتنی ئەو بەندانەی پەیماننامەکەی ڕێککەوتنی عوسمانی کە پێوەندییان بە کوردستانەوە هەیە، ئیدی دەتوانم بەڕاشکاوی بڵێم: من بۆ ئەوەی مەسەلەی کورد ببەمە کۆنفرانسەکە بەهۆی بەڵگەنامەیەکەوە کە ئەرمەنەکان دانیان تێدا بە بوونی میللەتی کورددا ناوە، قازانجی بوونی کوردستانێکم بە حکوومەتی عوسمانی گەیاندووە. لەژێر باری تاوانبارکرانمدا لەلایەن هاونیشتمانانمەوە، پاداشتی ئەو خزمەتە نیشتمانیە کە بە ناڵەو ماندوویی ڕامپەڕاندووە، تەنیا لە

پێزانینی مێژوو چاوەڕوان دەکەم. بۆ ئەوەی شێوە خۆهەڵکێشانێك نەدەمە بەیاننامەکەم، درێژە بەم باسە نادەم".

وەك شەریف پاشا لەسەرەوە بەکورتی ڕوونی کردووەتەوە، ئەوکاتە ئەو لەیەکگەیشتنە لە پاریس کراوەو لە ئەستەموولیش کۆمەڵەیەکی دۆستایەتیی کوردو ئەرمەن دامەزراوەو دەستی بە کارەکانی کردووە، چونکە لاوانی ڕۆشنبیری کورد بە لابردنی ئەو دەستە زاڵمانەیەی کە ڕاستییەکی بەرزی نەتەوەییی شاردبووەوە، بەختەوەریو سەرکەوتنێکی نەتەوەییان بەدەست هێناو دەستخۆشییان لەو بیروباوەڕی لەیەکگەیشتنە کرد کە ئەو ڕێگایەی ڕووناك کردەوە.

من ئەگەر ئێستا بیرو بۆ چوونو بارودۆخی چارەکە سەدەیەکی دەوڵەتان شی بکەمەوە، دەبینن نە مێژووی عوسمانیو نە پێش ئەوەیش مێژووی گشتیی جیهان هیچ جۆرە ناکۆکیو ئاڵۆزییەکی نێوان کوردو ئەرمەنی لە ژیانی ئەم دواین سەدەیەدا تۆمار نەکردووە. بەڵام بەداخەوە ئەڵمانەکان بە کاریگەریەکی نائاساییو بە شێوەیەکی بێ بنچینە هەردوولایان زەرەرمەند کردو بەتوندی کردیاننە دوژمنی یەکدیو بەرەو بارودۆخێکی ناهەمواریان بردن.

ئەم دوو میللەتە بەرزو توانایە کە بە شێوەیەکی توندوتۆڵ پێکەوە بەسترابوونو بە خۆشەویستییەکی گەرمو برایانەو لەنێو بازنەی هەستو بەرژەوەندی هاوبەشیاندا چەندین سەدە لە ناوچەیەکی بێگەردو پاکدا دەژیان، دووەم نیوەی سەدەی نۆزدەیەم ژیانی بەدبەختییان دەستی پێکرد.

کاریگەریی وەرچەرخانی کۆمەڵایەتیی ژیانی دواین نیوەی ئەم سەدەیەی جیهان بۆ میللەتە جۆراوجۆرەکانو گوێ پێنەدانو کەمتەرخەمیی دەوڵەتەکانیان لە ئاستی ئەو گۆڕانکاریە گەورانەدا کە بەسەر پرنسیپە شارستانیو کۆمەڵایەتیو پیشەسازیەکانو بەڕێوەبردندا هاتوون، بوونە هۆی سەرهەڵدانو دەرکەوتنی فیتو فێڵو دەهۆی پێڕەوکراوی مایەی کوێرەوەری.

میللەتانی ئەرمەنو کورد کە بە دڵێکی پاكو خاوێنەوە لە نیشتمانە شاخاویەکەیاندا ژیانیان بەسەر دەبرد، بە فیتی دەوڵەتی عوسمانی مێشکیان پڕ کرا لە هێندێك بیرو بۆ چوونی تاریكو سەرەنجام پێکدادانی نێوان هەردوولا دەرگای سەروبەندی دەردیسەریی بۆ هەردوو میللەت کردەوە. ئەمە بارودۆخێکی تاڵو شوومی دروست کردووەو، هەستێکی وا نەزانانەی ئاینیی

مەسیحیو ئیسلامیی لەنێوانیاندا خولقاندووە کە لە بنەڕەتدا ئەم جۆرە هەستەیان لەنێودا نەبوە، چونکە نە کوردو نە ئەرمەن لەو نەتەوانە نەبوون کە لە چەرخە کۆنەکاندا بەهۆی ئاینەوە ناسنامەی نەتەوەییان ون کردبوو. توندڕەویی ئاینی ئەو دۆستایەتیە سەدان ساڵیەی نێوان کوردو ئەرمەنی تێکنەدابوو و، جیاوازیی ئاین هیچ کاتێك کاری نەکردبووە سەر ئەم دو ڕەچەڵەکە، تەنانەت لە دەورانی خاچپەرستەکاندا لە ئەورووپاوە هاتبوونە ئاسیا بۆ ئەوەی شانبەشانی موسڵمانان بەشداریی شەڕ بکەن.

خۆرهەڵاتناسی ناودار دکتۆر (فریج) لە کتێبەکەیدا نووسیویە: ئەو دوو میللەتەی کە لەسایەی خوو و ڕەوشتو کاریگەریی هەستی بەرزی ئیسلامەتیدا گیانی نەتەوەییی خۆیانیان پاراستووە، دەرکەوتووە یەکێکیان کوردو ئەوی دیکەیشیان فارسەکانە. یەکێك لەو کتێبانەیش کە باسی سەرسەختیی نەتەوەییو پێوەندیی ئەتنی (عرقي)ی کوردان دەکات، کتێبەکەی مستەر (هویەرد)ە کە ساڵی ١٩١٧ دایناوەو لە لەندەن لە بەرگێکی ڕازاوەو بە ناونیشانی "گەشتێك لەنێو مێزۆپۆتامیاو کوردستان"ەوە چاپکراوە، زیاد لە ٦٠ وێنەو نەخشەیەکی تێدایەو ٢٧٣ لاپەڕەیە. هەر لەو کتێبەدا ناوجەرگەی کوردستانو مێژوو و جلوبەرگو دابو نەریتی کوردستان بە جوانی باسکراون.

مادامێکی لە دێرزەمانەوە هیچ جیاوازیو دوژمنایەتییەك لەڕووی ئاینو باوەڕەوە لەنێوان کوردو ئەو ئەرمەنانەدا کە گیانی نەتەوەییی خۆیانیان پاراستووە نەبوەو ڕابردوو و ڕەوشتی ژیانی هەردوو میللەتیش پاکە، بۆیە بیرکردنەوە بۆ پێکهاتنی ئەرمەنو کوردو هەوڵدان بۆ نەهێشتنی هەر ناکۆکییەکی نێوانیان ئەرکی سەرشانی ڕۆشنبیرانی هەردوولایە.

ئەم سەدەیەی دوایی سەرەتا هێندێك فەرمانبەری عوسمانیو دواییش بەناوی تورکایەتیی تورکانەوە یا بە هاندانی کۆمەڵێك دووڕووی دیکە، ئەم دوو میللەتەیان تووشی کوشتار کردووەو هەریەکەیان هۆی کوشتارەکەی خستووەتە ئەستۆی ئەوی دیکەو، بەمەیش هەردوو میللەتەکە بێهێز بوون. ئەوانەی لە بنەڕەتی ئەم چەشنە فیتو کەینو بەینانە ئاگادار نەبن، یا ئەوانەی ئاستی بیرکردنەوەیان سادەو ساکار بێ، وادەزانن میللەتی کوردو ئەرمەن ڕێزو خۆشەویستییان لەنێواندا نەبوەو لە سەدان چەرخەوە دوژمنی یەکدی بوون.

لەوانەیان نەپرسیوەتەوە کە ئەم دوو میللەتەیان لەنێوان جەنگی گەورەی پێشوو و ئەم جەنگەدا قەتلوعامو کۆچ پێکردووە. مێژووی نزیك سەلماندوویە حکوومەتێکی دادپەروەر دروست نەبوە لەم ڕووداوانە بپێچێتەوە. لەم حاڵوبارەی ئەم سەدەیەدا کاتێك بیرو بۆچوونو ژیانێکی نوێ لە جیهاندا دەست پێدەکەن، دابینکردنی نزیك خستنەوەو لە یەکدی گەیشتنی ئەم دوو میللەتە ئەرکێکی نیشتمانییە دەکەوێتە ئەستۆی ڕۆشنبیرانو زانایانو گەورەپیاوانی کوردو ئەرمەن. هەردوولا تەنیا بەو شێوەیە کە مافی ڕەواو ژیانی یەکدی بە دڵسۆزییەوە دەناسنو بە هاوکاریی یەکدی خوێنو گیانو برایەتیی خاك دووبارە بە هەموو گەرموگوڕییەکەوە زیندوو دەکەنەوەو بە دەرسوەرگرتن لەو کوشتارو کۆچپێکردنە جیاجیانەی کە لە تورکیا دژی کوردو ئەرمەن کراون، دەتوانن یەکدی لەئامێز بگرنو پێکەوە برینەکانیان تیمار بکەن. پێویستە بە پێشکەوتنیان لە ژیاندا ئەو تاڵاوە نەهێڵن کە چێشتوویانە. ئەگەر بێتو ڕەنگدانەوەی ئەو ڕاستیانە کە بەوپەڕی ڕاشکاوییەوە خستوومنە ڕوو، لە لاوو خاوەنبیرانی هەردوو میللەتدا ببینمو، ئەو ئومێدەی کە بۆ داهاتوو پەروەردەم کردووە گەشاوەتر بێتە بەرچاوم، بەختەوەریم زیاتر دەبێ.

٤-ژمارەی کورد

١-کوردانی تورکیا:

پێش یەکەم جەنگی جیهانی کاتێك کوردستان لەنێوان حکوومەتەکانی تورکیاو ئێراندا دابەشکرابوو، بەشێکی دیکەی کورد لە دەوروبەری (قارس)ی ڕووسیا نیشتەجێ بوون. بەڵام دوای جەنگ ساڵی ١٩٢١ ناوچەیەکی گرنگی کوردنشین لە دەوروبەری (قارس) بەپێی پەیماننامەی (برست لیتوفیسك) خرایە سەر تورکیا. لەبەر ئەوەی مەسەلەی مووسڵ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا یەکلایی کرایەوە، بەوپێیە ناوچەیەك کە بەشێکی تورکیا بوو، جیاکرایەوەو لیواکانی باکووری عێراقیان لێ پێکهێنرا.

ئەو بەشە گرنگەی کە سنووری ئەو ناوچەیەمان پێشان دەدات، لە هەزاران ساڵەوە کوردانی تێدا نیشتەجێ بووەو بەر تورکیا کەوتووە. پاش جەنگی گشتی لە ئەنجامی پەیڕەوکردنی سیاسەتی بەتورککردنو ڕەشەکوژیو کۆچپێکردنی هاونیشتمانانداندا، چی بە ئەرمەن کرا، کوردیش بەزیادەوە پێی کراو یەخەگیری ستەمو زۆرداریيەکی بێئەندازە بوو. پێش جێبەجێکردنی ئەو کوشتارو کۆچ پێکردنە دڕندانەو پڕ سووکایەتیە کە مرۆڤایەتی دێنێتە لەرزین، ئەو ناوچانە کە کوردیان بە چڕوپڕی تێدا نیشتەجێ بووە، ئەگەر هاوبەشیی ئاین وەلابنرێتو جیاوازیی نەژادو زمانی نەتەوەیی لەگەڵ تورکدا ڕەچاو بکرێت، بەو شێوەیەیش زمانو دابو نەریتی هەزاران ساڵەی باپیرانیان پاراستووەو ژیاون.

٢-ژمارەی کوردانی تورکیا:

پاڵپشت بەو شاکارانەی (دکتۆر فریچو جۆنسمۆڵو بونیارون) کە ئەکادیمیای خۆرهەڵات ساڵی ١٩٢٢ لە بەرلین بڵاویکردوونەوە، کوردستانی باشوور ١٩و ویلایەتی دیاربەکر ٥٠و ویلایەتی وان ٩و ویلایەتی بدلیس ٦و ویلایەتی ئەرزڕۆم ٢و ویلایەتی مەعموورەتولعەزیز ٣ خێڵی کوردی تێدا هەنو، بەم شێوەیە بوونی ٨٩ خێڵی سەلماندووە.

پاڵپشت بەو لیستانەی کە ئەرکانی جەنگیی سەرۆکایەتیی سوپای چوارەمی عوسمانی ڕێکی خستوون، دەرکەوتووە هێزێکی سوارەی خێڵایەتی ٤٠٠٠٠٠ چوارسەد هەزار کەسی دامەزرێنراوەو، ئەم زانیاریە لە ئەرشیفی

بارەگای گشتیی لقی شازدەیەمی مێژووی جەنگدا هەیە. ژمارەی گشتیی کورد، بەپێی ئەو سەرژمێریانە کە لە هێزی سوارەی خێڵایەتییەوە دەست کەوتوون، لە چوار ملیۆن کەمتر نییە. بەڵام ئەو فەوجە خێڵەکیانە ڕاستەوخۆ لەو خێڵانە پێکهێنراون کە لە دۆڵو دەشتیاییەکاندا دەژین، بۆیە سەرژمێریی گشتیی دانیشتوانی شارەکان لەنێو ئەو ژمارەیەدا نییە. هەورەها ئەو سەردەمە شوێنانی وەکوو دێرسیمو دەوروبەری کە هەردەم لە حاڵەتی یاخیبوندا بوون، ئەو سەرژمێریە نەیگرتوونەوە. جگە لەوە سەدان هەزار کوردی نیشتەجێی دەشتاییەکانی (خیمانە)ی نێزیکی ئەنقەرەو سیواسو ناوچەکانی زازاو ئەدەنەو نێو ئەستەموولیش لەنێو ئەو حیسابەدا نین.

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێ کە ژمارەی کوردانی تورکیا پاش یەکەم جەنگی گشتی لە پێنج ملیۆن کەس زیاترە.

٣-لە کۆنفرانسی لۆزان:

(لۆرد کێرزن)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیز یاداشتنامەیەکی لە کۆبوونەوەکانی مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ی کۆنفرانسی لۆزاندادایە دەست نوێنەرایەتیی تورك. وا وەڵامو هێندێك لە بەندەکانی دەستەی نوێنەرایەتیی تورکتان بە سەرۆکایەتیی عیسمەت پاشا لەبارەی سەلماندنی ژمارەو مافی داهاتووی ویلایەتەکانەوە بۆ دەخەمەڕوو:

یاداشتنامەکەی نوێنەی ئینگلیز:

ئـ- تورکەکانی دانیشتووی ویلایەتی مووسڵ لەچاو ڕەچەڵەکی عەرەبدا کەمایەتین.

ب-زۆرینەی کوردو عەرەبەکانی نێو ویلایەتەکە حەز بە یەکگرتن لەگەڵ تورکاندا ناکەن، بەڵکوو بەپێچەوانەوە لایەنگری چوونە نێو حکوومەتی عێراقن.

پ-جگە لەشاری کەرکووك، ئەوانی دیکە سوێندی دۆستایەتییان بۆ حکوومەتی ناوبراو خواردووە.

ت-هەموو بەرهەمەکانی ویلایەتەکە بە ڕێگای ڕووباری دیجلەدا دەبرێنە بەغداو، لەوێوە دەنێردرێنە دەرەوە. لەبەرئەوە بەسترانەوە بە بەغداوە پێویستییەکی ئابوورییە.

ج-کوردان لە نەژادی ئێرانیو ئارین.

وەڵامی تورکان:

ئ-ئەم وەڵامەی تورکەکان، مێژوونووسە درۆزنەکانیان نەبێ، هەر کەسێکی دیکە دەخاتە پێکەنینوسەرسامی. ئەوانە بە لافو گەزاف کورد دەکەنە ڕەچەڵەکی تۆرانو تورکو، بە پێویستی دەزانن ویلایەتی مووسڵ بە تورکانەوە ببەسترێتەوە. هەروەها ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکە کە نیو ملیۆنە، بەم شێوەیەی خوارەوە وردەکەنەوەو دەڵێن: جگە لەو ژمارەیە، ئەگەر تورکو کوردو خێڵی عەرەبی ڕەوەندیش هەبن، ژمارەیان دیاری نەکراوە.

ب-ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکە:

٣٦٣٠٠٠	کورد
١٤٦٠٠٠	تورک
٤٣٠٠٠	عەرەب
٣١٠٠٠	ناموسڵمان
٥٨٣٠٠٠	کۆ

لەو ڕوانگەیەوە، عەرەبەکان لە (گەییارە)ی باشووری هێڵی شنگارو، تورکو کوردانیش لە کەناری دەستەچەپی ڕووباری دیجلە نیشتەجێن. زۆربەی خەڵکیش لە ویلایەتی مووسڵ بە تورکیو کوردی قسەدەکەن.

پ-ویلایەتی مووسڵ هیچ کاتێك پێوەندیی بە عێراقەوە نەبوەو، ناوی زۆر لە شارۆچکەکانی دەوروبەری مووسڵ تورکییە. ئەمەیش دەیسەلمێنێ کە لە تورکەکانی (ئەنادۆڵ)ن.

ت-لەبەرئەوەی دانیشتوانی مووسڵ تورکن، بەپێی پرنسیپەکەی (ویلسن) پێویست دەکات بگەڕێنرێنەوە بۆ تورکیا. هەموو گەلانی کورد، وەکوو مێژوو سەلماندوویە، بە ئارەزووی خۆیان ویستوویانە بخرێنە سەر حکوومەتی تورك. بەوهۆیەوە ئێستایش ئەو کوردانەی کە لە مووسڵن، پێویستە بگێڕدرێنەوە بۆ تورکیا.

ج-لەنێو دانیشتوانە جێگیرەکانی ویلایەتی مووسڵداو، هەر لە دەوروپشتی شاری مووسڵو کەناری دیجلە، نەژادی عەرەب لە چەند گوندێکی کاولو پەرێشاندا نەبێ، لە هیچ شارۆچکەو گوندێکی دیکەدا نیشتەجێ نییە. لە خێڵە کۆچەرەکانی عەرەب، خێڵی (طي) لە مووسڵو دیاربەکرو هەردوو خێڵی جبووروو شەممەریش لە دەوروبەری مووسڵو (دیرالزور) لە هاتوچوو و نائارامیدانو پێوەندییان بەم ویلایەتەوە نییە.

ح-دەستووری نەتەوایەتی (شلزۆیغ)ی بۆ دانیمارکو (ئەلزاس لۆرەن)ی بۆ فەرەنسەو (ترانسلڤانیا)ی بۆ ڕۆمانیاو ناوچەی (کیوم)ی (تریستە)یشی بۆ

ئیتالیا گەڕاندەوەو پێوەی لکاندنەوە. بۆیە ویلایەتی مووسڵیش هیی تورکەو دەبێ بدرێتەوە بە تورکیا.

خ-لە کۆتاییی جەنگی گشتییەوە تا ساڵی ١٩٢٢، واتە ماوەی ئەو چوار ساڵە کوردانی سنجەقی سلێمانی لەپێناوی سەربەخۆییدا دەستیان کردبوو بە شەڕو نەچوونە ژێر ڕکێفی حکوومەتی بەغداو ئارامیان لە ئینگلیزەکان بڕی. ئەم ویلایەتەیش بە جیاکردنەوەی لە تورکیا بە ئارامی ناژی.

د-لەبەرئەوەی هێڵێکی شەمەندەفەر بە درێژیی (٨٥٠کم) هەیەو، (٢٥٠کم) لە هێڵی مووسڵ-بەغدا-بەسرە-فاو کورتترەو مووسڵ لەڕێگای بەغداوە وەردەگیرێتو لەچاو ڕێگاکانی دیکەدا ئەمینترە؛ بۆیە دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ هەمووکاتێك ناچار نابن بەروبوومەکەیان بەڕێگای ڕووباردا بنێرنو، داهاتووی ئابووریی مووسڵ- وەك لە یاداشتنامەکەی ئینگلیزدا هاتووە- بەهیچ جۆرێك نابەسترێتەوە بەڕێگای بەغداوە.

ر-دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ هیچ کاتێك لە ئاستی ژێردەستەییدا بەشداری دیاریکردنی پاشەڕۆژی دانیشتوەکانی دیکە نابن، بەتایبەت کە کوردان بە هیچ شێوەیەك بەوە قایل نابن.

ز-بۆ سەلماندنی ئەم بەهانانە، دەبێ ژمارەی ئەو هێزە گەورەیەی ئینگلیز بهێنینەوە بیرمان کە خەریکی کوشتنو بڕین بوو، کاتێك ڕاپەڕینە بەربلاو و خوێناویەکەی ساڵانی ١٩٢٠و ١٩٢١ لە ویلایەتی مووسڵو عێراقدا بەرپابوو.

ژ-ڕێککەوتننامە مۆرکراوەکەی ساڵی ١٩١٦ی نێوان فەرەنسەو ئینگلیز گوتوویە ویلایەتی مووسڵ ویلایەتێکی جیایە لە عێراقو، دەبێ ئەو دوو وڵاتە لەیەکدی جیابکرێنەوە. بۆ سەلماندنی ئەوە بەندەکانی ڕێککەوتننامەکە ئاشکرا دەکەم:

١-ساڵی ١٩١٦ لەو ڕێککەوتننامە مۆرکراوەی نێوان فەرەنسەو ئینگلیزدا مووسڵ لە عێراق جیاکرایەوەو درا بە فەرەنسە.

٢-مووسڵ بە داواکاریەکانی شەریف پاشاو داوای دەوڵەتانی هاوپەیمان لە عێراق جیاکراوەتەوە. ئەم ویلایەتە لە باسەکانی پەیماننامەی (سیڤەر)دا لەبارەی دامەزراندنی کوردستانەوە لە گەلێك بەندا لە عێراق جیابووەتەوەو بنچینەی باشووری کوردستانی پێکهێناوە.

٣-سەبارەت بە ژمارەی ئەو کوردانەی کە لە تورکیا نیشتەجێن، ئەمین زەکی بەگ لە کتێبە بڵاوکراوەکەیدا گوتوویە: دوای ئەو کوشتارو کۆچ پێکردنە، ئومێد دەکەم ملیۆنو نیوێکی مابێ.

٥-ژمارەی ئەرمەن

ئەرمەنەکان ئەم بەشانەیان لێ جوێ دەبێتەوە: ئەرمەنی کاتۆلیکو ئەرمەنی پرۆتستانتو گریگۆریانو ئەرمەنی ڕۆمو ئەرمەنی (های هوروم)و ئەرمەنی عوسمانیو ئەرمەنی ئێرانیو ئەرمەنی قۆقازیو ئەرمەنی ئەنگلۆساکسۆن. ئەرمەنەکان هەر لەکۆنەوە زۆر سەرسەختانە پێبەندی بیر و بۆچوونو کارەکانیانن. ئەو ناوچانەی کە ئەرمەنیان تێدا نیشتەجێ بووبێ، خزمەتێکی گەورەیان لەڕووی ئاوەدانکردنەوەو پیشەسازیو ئابوورییەوە تێدا کردوونو پێش کەوتوون.

کوردستان- ئەرمەنستان وەکوو ماکدۆنیای باڵکانەکان کەوتوونە ژێر دەستی میللەتانی داگیرکەر. ڕاپەڕینەکانی ئەرمەن لە دەورانی سەڵتەنەتی عەبدولحەمیدی دووەمەوە دەست پێدەکەن. ئەوانە پێشتر زۆر بەباشی لەگەڵ عوسمانیەکاندا گوزارەنیان کردووە.

حکوومەتی عوسمانی لەو یاداشتنامەیەدا کە ١٢ی شوباتی ١٩١٩ داویە بە کۆمیسەرانی ئەو چوار دەوڵەتە گەورەیە کە پاش جەنگی گشتی ئەستەموولیان خستە بەر بەڕێوەبردنی عەسکەریی خۆیان، بەم شێوەیە لە ژمارەی ئەرمەنەکان ئاگاداری کردوونەوە:

ویلایەتەکانی ئاسیای عوسمانی جگە لە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، بەپێی ئامارە ڕەسمیەکان، ٥٤٢٥٧٥ ئەرمەنیان تێدا هەیەو؛ ئەم ژمارەیە ٥٪ ی کۆی گشتیی دانیشتوان، واتە ٢٠/١ پێکدەهێنێ. ئەرمەنەکان لە کتێبە زەردە ڕەسمییەکەی ساڵی ١٨٩٧ی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسەدا لەبارەی مەسەلەی ئەرمەنەوە، پاڵپشت بە ڕوونکردنەوەکانی مسیۆ (و. کوئینە)ی لێکۆڵی فەرەنسەیی، دەرکەوتووە ژمارەیان ٤٤٣٧١٣ کەسە.

بەڵام ژمارەیان لە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، واتە ئەرزڕۆمو وانو بدلیسو دیاربەکرو سیواسو مەعموورەتولعەزیز، بەپێی ئامارەکانی عوسمانی بەم شێوەیەیە:

موسڵمان (واتە کوردان)	٣٤٠٨٨٩١	واتە	٧٩٪
ئەرمەن	٦٣٦٣٠٦	واتە	١٦,٥٪
نەژادی دیکە	١٦٢٣٥٢	واتە	٤,٥٪

بەپێی کتێبە زەردە ڕەسمییەکەی فەرەنسە:

موسڵمان (واتە کوردان)	٢٦٦٩٣٨٦	واتە	٧٣,٥٪
ئەرمەن	٦٦٦٤٣٥	واتە	١٨,٥٪

نەژادی دیکە ٢٦٢٥٨١ واتە ٪٧,٥

ئەرمەنەکانی نیشتەجێی ویلایەتەکانی ئەدەنەو تەرابزوون بەپێی دەفتەری عوسمانی:

موسڵمان ١١٨٧٧٨ واتە ٪٨٥,٩

ئەرمەن ٦٨٨١٣ واتە ٪٤,٥

بەپێی کتێبە زەردەکەی فەرەنسە:

موسڵمان ٨٠٦٧٠٠ واتە ٪٧٧

ئەرمەن ٤٧٢٠٠ واتە ٪٤,٥

لە ویلایەتی ئەدەنە بەپێی دەفتەری عوسمانی:

موسڵمان ٤٤٣٩٣٧ واتە ٪٨٥,٩

ئەرمەن٥٨٢٧ واتە ٪١١,٢

بەپێی کتێبە زەردەکەی فەرەنسە:

موسڵمان ٢٣٤٤٥٠ واتە ٪٥٨

ئەرمەن ٩٧٤٥٠ واتە ٪٢٤

بەڵام بەپێی خەمڵاندنەکانی ساڵی ١٩١٩ی ئەنسکلۆپیدیای بەریتانیا کە زۆر یاریدەدەری ئەرمەنەکان بووە، ئەوانە لە ١٥٩ قەزادا دەژینو تەنیا لە(٩) قەزایاندا زۆرینە پێکدەهێننو حەوت قەزایان پێشاندراونو لە ویلایەتی (وان)ن. ژمارەی دانیشتونی ویلایەتەکانی (ئەرزرۆمو وانو بدلیسو مەعموورەتولعەزیزو دیاربەکرو سیواسو حەڵەبو ئەدەنەو تەرابزوون)یشی بە شەش ملیۆن مەزەندە کردووە: ٪١٥ی ئەم ژمارەیە ئەرمەنو ٪١١ی مەسیحیو نەژادەکانی دیکەیەو ٪٧٤یشی موسڵمانە. ژمارەی دانیشتوانی ئەو پێنج ویلایەتەی کە زۆرینەیەکی ئەرمەنیان تێدا دەژی، بە ٢٦٤٢٠٠٠ کەس قەبڵاندووەو لەوە ٪٢٤ی ئەرمەنو ٪٧ی مەسیحیو نەژادەکانی دیکەیەو ٪٦٩یشی موسڵمانە. بەم شێوەیە گوتوویە: ئەرمەن لە هەموو شوێنەکاندا کەمایەتی پێکدەهێنن. بێگومان ئەم ئامارانە سەرجەم کوردیان تێدا جیانەکراوەتەوەو لەنێو سەرژمێریی موسڵماناندا خراونەتەڕوو.

(گۆسپۆدین)ی یەکێك لە سیاسەتمەدارانو بنووسانی بەناوبانگی ڕووسیای تزاری لەو گوتارەدا کە ڕۆژنامەی (ئۆجین نوویەورەمیا) بڵاوی کردووەتەوە، ڕایگەیاندووە: کوردان لە ویلایەتەکانی (وانو بدلیسو ئەرزرۆم) زۆربەنو، ئەرمەنەکانیش لەو شوێنانەدا بە شێوەی کەمایەتی نیشتەجێن.

٦-کوردان لە سەروبەندی دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئیدارەی حکوومەتی عوسمانی

ئاینی زەردەشت ٦٠٠ ساڵ پێش لەدایکبوونی عیسا لەمیدیاو ئێران سەری هەڵداو لە ناوچەکانی ئێراندا بوو بە ئاینی ڕەسمی. ئاینی مەسیحیش ٤٠٠٠ ساڵ دوای لەدایکبوونی عیسا سەرەتای بڵاوبوونەوەی بوو لە دەوروبەری ئەرمینیاو کوردستان. ئەرمەنو ئەو کوردە نەستووریانە کە ئەمڕۆ بە ئاشووری ناودەبرێن، پێڕەویی ئەم ئاینەیان کردووە.

پاش ئەوەی کوردانی دیکەی لای خانەقینو حەلوان ساڵی ٦٤٠ی ز چوونە نێو ئاینی ئیسلام، (یەزد گورد)ی حوکمداری ئێران بە سوپاکانیەوە پێوەندییان بە ئیسلامەوە هەبوەو، دواجار بەپەلە ئیسلام بوون.

(جراح)ی والیی کوردستان ساڵی ٧٢٧ز بەشدارییەکی زۆری لەو شەڕانەدا کردووە کە لەگەڵ سوپاکانی تورکدا کراون. ئەو ڕۆژە مێژووییەی ٢٥ی کانوونی دووەمی ٧٥٠ی‌ز کە ڕێکەوتی ١١ی (جمادي الآخر)ی ساڵی ١٣٢ی کۆچیی کردووە، سوپاکانی کورد هاوکارییەکی گەورەیان لەو شەڕەی (زاب)دا هەبوە کە کۆتاییی بە سەڵتەنەتی ئەمەوییەکان هێنا.

هەرچەندە خەلیفەی ئەمەوی لەو شەڕەدا کە لە ناوچەی (کشاف)ی کەناری رووباری (زاب-زێ)دا قەوما، سوپایەکی (١٢٠٠٠٠) کەسیی لەگەڵدا بوو. عەبدوڵڵای کوڕی عەلیی مامی (سەففاح) فەرماندەری گشتیی عەباسیەکان بوو. ئەو سوپایەی عەباسیش سەرتاپێ جلی ڕەشیان لەبەربوو و ئەسپو پارێنەکانیان بە پەڕۆی ڕەش داپۆشرابوونو ئاڵاکانیان ڕەش بوون. ئەم جۆرە قیافەتە سەربازەکانی (شام)ی ترساند. وێڕای ئەمانە، کاتی شەڕەکە پۆلێك قەلەڕەشکە بەسەر ئەمەویەکاندا فڕینو لەسەر ئاڵا ڕەشەکانی عەباسیەکان نیشتنەوە. ئەمە ئەوەندەی دیکە ئەمەویەکانی تۆقاندو بووە هۆی هەڵاتنیان.

دەوڵەتی گەورەی عەرەب لە ڕۆژانی حوکمداریی ئەمەویەکاندا بووە بە پێنج بەشەوەو، بەمەیش کوردستان لە عەرەبستانو عێراق جیابووەوەو بوو بە ویلایەتێکی جیاواز. هەرچەندە کوردان ساڵی ٧٧٤ی‌ز چەند شۆڕشێکیان بەرپاکردو، شۆڕشێکیان لە ڕۆژگاری حوکمی (هارون الرشید)دا بەتوندی سەرکوت کرا. خەلیفە (مەئموون)ی عەباسی زۆر سوودی لە یارمەتیی کوردانی

دەوروپشتی (سنە) وەرگرت دژی (ئەمین)ی برای. بەڵام کە خزمەتی ئەو کوردانە برایەوە، پشتی تێکردنو هەموویانی ڕاگواست بۆ مەملەکەتەکانی دیکە.

کوردانی مووسڵ ساڵی ٨٤٠ی ز لە ڕۆژانی حوکمداریی (المعتصم بالله)داو، کوردانی (ئەسفەهانی)یش ساڵی ٨٦٦ شۆڕشی گەورەیان بەرپاکردووە. ئەو ناوچە کوردنشینەی خۆرهەلاتی بەسرە کە ساڵی ٨٧٥ (محەمەد کوڕی هەزارمێرد) فەرماندەری بوو، یاخی بوو و تا سێ ساڵ دانەمرکێندرایەوە.

یاخیبوونی گرنگی کورد لە ساڵی ٩٠٠ی ز بەداوەو لە ڕۆژگاری خەلیفە (المقتدر بالله)داو ساڵی ٩٠٦یش قەوما. لەوەبەدوایش سەردەمی حوکمی دەوڵەتەکانی ئیلخانیو ئەتابەکیەکان، واتە ساڵی ١٢١٠ی ز، گەلێك یاخیبوونی کورد سەریان هەڵدا. هەرچەندە حکوومەتەکانی وەکوو (هەذبانییە، شەدادییە، حەسنەوییە، بەرزیکانی، ئەرمشت، مەردان،دەیسەم، شوانکارە، هۆزان، زەنگییە، ئەرتوقییە[1] ، میرانییە، سۆرانییە، زەروارییە، عەزیزان)ی لە هاتنە پێشەوەی زۆر دەرفەتدا دامەزراندووە، بەڵام لەبەر هەڵکەوتی جوگرافیی کوردستانو بوونی بە بەردەبازی داگیرکەرانی مەغۆڵو نەبوونی یەکێتیو دڵسۆزی وەکوو ئەمڕۆی ئێمە لەنێوان سەرانی کورددا بۆ بەرەنگاریی دەستدرێژیکەران، پاش ماوەیەك لەنێو چوون. ئەمە هەمیشە بووەتە مایەی وێرانیو تێداچوونی مەملەکەتەکانی کوردو کوشتو بڕیان.

خوارزمیەکان نێوان ساڵانی ١٢١٧-١٢٣١ بە ناوەڕاستی کوردستاندا تێپەڕبوونو، کوردان لەبەرئەوەی لەگەڵیاندا ڕێککەوتبوون دووچاری گەلێك نەگبەتی بوون. کاتێکیش تاتارەکان بەدوای خوارزمیەکاندا گەڕاون، بەرەورووی شەڕو کاولکاری بوونەتەوە. کوردستانو عێراق چەند ساڵێك پاش لاچوونی ئەم دەرود و پەتایە، تووشی وێرانکاریی بێبەزەییانەی هۆلاکۆ هاتن. لەو نێوانەدا بە ڕووخانی خەلافەتی عەباسی، زۆر خێڵی کوردی دەوروپشتی شارەزوور وەك جووتە خێڵی (لادین)و (بادین) هێرشیان کرایە سەرو تا وڵاتی (جەزائیر) کۆچیان کردو، بەشێکی گەورەی کوردستان لەژێر چنگی مەغۆلەکاندا مایەوە.

---

[1] زەنگی بنەماڵەیەکی تورکمانو ئەرتووقی هۆزێکی تورکمانەو هەردوو لە سەلجووقیەکانن، واتە کورد نین.

مەغۆلەکان ساڵی ١٢٩٧ بۆ لەنێوبردنی ئەو کوردە مەسیحیانەی کە لە قەڵای هەولێر*ی ناوچەی میزۆپۆتامیادا یاخی بووبوون، داوای یارمەتییان لە کورد کرد. بەڵام بەدەنگیانەوە نەچوونو خۆیان لە یاریدەدانیان دزیەوە.

ئەم هەموو ڕووداوانە کە بەسەر کوردستاندا هاتوون، زۆرترین کاولکاریو ماڵوێرانیو کوشتاریان تێدا بە دەستی مەغۆڵو تاتارەکان بووە. هێشتا ماوەیەکی ئەوتۆ بەسەر ئەو خراپەکاریانەدا تێنەپەڕیبوو و برینەکانی ئەو مەینەتیە ساڕێژ نەبووبوون، (تەیموور لەنگ)ی تاتار پەیدابوو. ئەم سوپا داگیرکەرە خوێنخۆرە کە تەنیا حەزی بە خوێنڕشتنو وێرانکاری کردووە، پاش ئەوەی ساڵی ١٣٩٤ بەغداو (تکریت)ی بەتەواوی تێکوپێک دابوو، ڕووبە باکوور بۆ کوردستان کەوتبووە ڕێو لە هەولێرو مووسڵو دەوروبەری (جزیرە) کەسێکی بە ساخی نەهێشتبوەوەو قەتلوعامی کردبوون. تەنیا دانیشتوانی گوندێکی مەسیحیی (ئەریو) ناوی سەر بە (جزیرە) بە غیرەتو لێزانیی قەشەی گوند لەم کوشتارە ڕزگاریان بووبوو. (بدلیس)یش بە هیمەتی زانای کورد میر شەرەفەدینی بدلیسی ژیانیان پارێزرابوو.

پاش ساڵی ١٤٢٠ ئەمجارە کوردستان بەناوی هەردوو مەزهەبی سوننەو شیعەوە لەگەڵ ئێرانیە هاوسێو برا هاوخوێنەکانیدا دەستی بە پێکدادان کرد. ئەم حاڵوبارە بێمانایە، ئەم ناکۆکیە نەزانانەیەی نێوان کوردانی سوننیو بەگەکان کە لەژێر دەستی دەوڵەتی (سەفەوی)دا بوون، بەردەوام بوو تا حکوومەتی عوسمانی گەیشتە کوردستانو بووە هۆی دواکەوتنو کاول بوون. لەوەبەدوایش جیاوازیی مەزهەب لەنێوان عوسمانیەکانو ئێرانیەکانداو پێبەندبوون بەم بیروڕا هیچو پووچە، بووە مایەی شەڕوشۆڕێکی زۆر گەورەو، ئەو بەشانەی کورد کە لە هەردوولادا مابوونەوە هەردەم زەرەرمەندتر دەبوون.

---

* ئەربیل: سووککراوی (ئاری بەعل)ە، واتە پەرستگای ئاریەکانە.

٧-ڕاپەڕینەکانی کوردستان
لە سەردەمی حکوومەتی عوسمانیدا

یاوز سوڵتان سەلیم کە یەکێك بوو لە پاشا گەورەکانی عوسمانی، کاتێك ناچار بوو شەڕ لەگەڵ ئیسماعیلی سەفەویی شای ئێراندا بکات، بیری لەوە کردەوە کەڵك لە جیاوازیی ئاینو مەزهەبی میرنشینە کوردیەکانی سەر ڕێگای خۆی وەربگرێ. شەرەفەددین بدلیسیی زانای بەناوبانگی کورد لەوبارەیەوە یارمەتیەکی لەڕادەبەدەری دا.

لەبەرئەوەی شەرەفەددین بدلیسی زۆر دوژمنی شیعە بوو، بە ڕازیکردنی ئەوچلو شەش میرە کوردەی کە هەریەکەیان بە شێوەیەکی سەربەخۆ حوکمی دەکرد، یارمەتیدانی سوپاکانی سوڵتان (سەلیم)ی کاتی هێرشبردنە سەر تەورێز مسۆگەر کرد. سوپای عوسمانی بەهۆی یارمەتیی ڕاستەقینەی میرنشینەکانی (دیاربەکرو دینەوەرو شارەزوورو لوڕو ئاردیاڵو ئاکرێو ئامێدیو گۆڕکێڵو فنكو حەسەنکیفو چەمشکەزەكو مەرداسیو ئاگیلو ساسۆنو هیزانو کلیسو شیروانو دەرزینیو گردکانو عیتاقو تەرجیلو سوێدیو سلێمانیەو سۆرانو تەرگەوەڕو کرنیو داودو پڵنگانو غەرزانو بۆتان)[٢] ەوە سوپاکانی ئێرانی لە شەڕی (چاڵدێران)دا تووشی شکان کرد. پاش ئەوەی سوڵتان سەلیم هێڵی گەڕانەوەیی دابین کرد، لەگەڵ ئەواندا بەرەو میسر بووەوەو خەلافەتی ئیسلامیی لە خەلیفە (تومانبا) سەندەوە.

ئەو پەیمانانەی کە لەنێوان سوڵتان سەلیمو میرانی کورددا مۆرکراون، ئەمەیان تێدا هاتووە: بەڕێوەبردنی هەموو ناوچەکانی کوردستان بەدەست میرانەوە دەبێو، میرنشینەکان پشتاوپشت بەردەوام دەبنو، هەر میرێك لە ناوچەکەی خۆیدا بەپێی یاساو دابو نەریتی خۆی سەربەخۆ حوکم دەکاتو سکە لێدەداتو، باڵوێز بۆ یەکدی دەنێرنو، هەموو ساڵێك بڕێك پارە دەدەنە

---

[٢] ناوی ئەو میرنشینو حکوومەتە کوردیانە وەك مێژوونووسی گەورە محەمەد ئەمین زەکی بەگ دیاریی کردوون ئەمانەن: میرنشینەکانی سمغانو قولپو ئاتاقو مەهرانیەو تەرجیلو پەرتەكو چەپاقچوورو چەرمیكو، حکوومەتەکانی ئاگیلو پالوو و جزیرەو خازۆو گەنجو هەکاریو بدلیسو مەحموودیو پنیانشو خابوورو ئاڵشگرد (بڕوانە: محمد امين زكي، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، الجزء الاول، ترجمة محمد علي عوني، ط٢، بغداد، ١٩٦١، ص ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥،١٧٦)

دەوڵـەتی عوسمـانیو هـەرکاتێك شـەڕێك قـەوما بـە هێزەکانیانـەوە یـاریدەی سوپای عوسمـانی دەدەنو، سوپای دەوڵـەتی عوسمـانیش ئـەوان لـە هێرشـە دەرەکیەکان دەپارێزێ. ئەمانـە سـەرجەم لـەو پەیمانانـەدا جێگیرکراون. ئـەم پەیماننامەیـە لـە ٥ی تشرینی دووەمـی ١٥١٥دا مۆرکـراوەو، پاشا فـەرمانی جێبەجێکردنیی دەرکردووەو ناردوویە بۆ میرەکان.

ئەم چوونە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەی میرنشینەکانی کورد بە ڕەزامەندیی خۆیانو بەبێ ڕژانـی دڵۆپێك خوێـن بـە سـایەی شـەرەفەددین بدلیسـییەوە، سـەرکەتنێکی زۆر گـەورە بوو؛ چونکە کوردسـتان هیچ کـاتێك خـاکی خۆیـی لەبـەردەم هـێزە داگیرکـەرەکاندا واڵانـەکردووەو، ئـەم حاڵوبـارە لـە دەورانـی ئاشووریەکانەوە دەستی پێکردووە. هەروەها لە سەردەمانی حوکمی ئێرانیو ڕۆمـانیو یۆنـانیو سـەلجووقیو عەرەبەکانیشـدا بـەردەوام بـووە تـا ڕۆژگـاری سوڵتان سەلیم.

سنووری هەریەکێك لـەم میرنشینانە هێندەی دەوڵـەتێکی گـەورە نـەبوەو، ژیانیان تا حکوومەتی عوسمانی پێویستیی بەکورد هـەبوە درێژەی کێشاوە. پاش ئـەوەی دەسـەڵاتی عوسمـانی لـە ئاسیاو جیهانی ئیسـلامی بـەهێز بـوو، چوونە نێو میرنشینەکانو سوودیان لە نەخشی ئاین بینی. پازدە ساڵ بەسـەر ئـەو پەیماننامەیـەدا تێپەڕیبوو کە ئـەو میرنشینانە دووچاری بێـهێزی کـرانو دەست کرا بە لابردنیانو، دواین میرنشینی کورد کە (بۆتان) بـوو سـاڵی ١٨٥٠ پاش شەڕێکی خوێناویی گەورە لەنێوچوو.

یەكلـەدوای یـەکی ئـەم میرنشینانە لـەنێو بران کە ئێرانیو تـورکو عـەرەب دەوری ناوچەکانیان دابوونو تورکەکان ئەوکاتە بـەهێز بوونو، کوردیش هیچ ڕێگایـەکی سـەر زەریایـان لەبـەردەمدا نـەبوو و نـەیاندەتوانی هیـچ جـۆرە ڕێککـەوتنێك بکـەن کـە هەڵبەتـە کاریگەریـەکی بـەرچاوی هـەبوو. ئەوانـەی چـاوێکی خـێرا بـە مـێژووی عوسمـانیدا بگـێڕن، دەبینـین ئـەم دەوڵەتـە تـا ساڵانێکی نێزیك خاوەنی مێژوویەکی پڕ لە ڕاپەڕینو یاخیبوونەو ٩٥٪یان لـە ئەنادۆڵ ڕوویانداوەو هەمیشە خوێنێکی زۆر ڕژێنراوەو ئەمجا وەستێنراوەو زۆربەیشیان لـە شوێنێکدا بێدەنگ کراون. ئەم ڕاپـەڕینو یاخیبوونانـە لەبـەر ئـەوە سـەریانهەڵداوە کـە حکوومـەتی تورکیـا پەیمانـە مۆرکراوەکـانی خۆیـی لەگەڵ کوردستاندا فەرامۆش کردوونو کەوتووەتە هەڵوەشاندنەوەی بەرودوای میرنشینەکان.

ئەگەر لە پەیماننامەو بەڵێنەکان بکۆڵینەوەو بە نووسراو و یاداشتنامەکاندا بچینەوە کە بە درێژی لە ئەرشیڤەکانی حکوومەتانی عوسمانی یا تورکیادا پارێزراون، ئێمە ناتوانین ڕووداو و کاروباری ڕۆژانی پەیماننامەو بەڵێنە مۆرکراوەکانی نێوان سوڵتان سەلیمو میرو سەرانی کوردستان تا ئەمڕۆ بگێڕینەوە. ئەگەر بێتوو جیایان بکەینەوە بۆ چەند سەردەمێك، بۆمان دەردەکەوێ حکوومەتی تورکیا لەنێو نەژادە جیاجیاکانی ژێر ڕکێفی خۆیدا چۆن بە کوردانی گوتووە ئەمانە دەسەڵاتێکی چەکدارو ڕێفۆرمکەریشنو، ئەو دوو سیاسەتەی جاری وایە لێکدابڕاوو جاری وایشە هەردوکیانی بەیەکەوە بەکارهێناوەو؛ هێندێك جاریش ناکۆکیو ناحەزیی خستووەتە نێو هاونیشتمانانو ئەرمەنەکانو دواییش بەیەکیداداون بۆ زیادکردنی دەسەڵاتی خۆی. سەرەڕای ئەو سیاسەتە جۆراوجۆرەی کە لە هەموو دەورانێکی حکوومەتی عوسمانیدا ڕوونو ئاشکرا دەرکەوتووە، کورد ئەو حکوومەتە تورکیەیان ناوێ کە حوکمیان دەکاتو، هەر هەلێکیان بۆ بڕەخسێ لەپێناوی سەربەخۆیی خۆیاندا یاخی دەبن.

٨-یەکەمین دەوران لە پەیماننامەکەی نێوان سوڵتان سەلیمو میرو سەرانی کوردەوە تا سەردەمی چوونە سەر تەختی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

تورکەکان لەم سەروبەندەدا بایەخیان بە بەندەکانی ئەو پەیماننامەیە نەدا کە لەگەڵ کوردانـدا هـەیانبوو، دەسـتیان کـرد بـە هێندێـك دەسـتدرێژیو هەوڵیاندا میرنشینەکانی کورد وەك ویلایەتە تورکیەکان لێ بکەن. بۆ نموونە هـاندانی چـەند دانیشـتوویەکی ئـاوەکیی نێـو میرنشـینەکانی بدلیـسو حەسەنکێف بووە مایەی وردە سەرکێشیو چەند میرێکی کوردیان ناچار کرد پـەنا ببەنـە بـەر ئێرانیـەکان. ئەمـەیش بـووە هـۆی سـەرهەڵدانی جموجووڵـی گەورەو بەهێزی یاخیبوونو داواکردنی گێڕانەوەی سەربەخۆیی.

یاخیبوونەکـەی (جـەلالی) پاشـای ئەستەمووڵی لـەنێو جێگاکـەی خۆیـدا تووشی ئەندێشـەیەکی قووڵ کردبوو، چونکـە لـە خـاڵێکی کوردسـتانەوە بە شێوەیەك کڵپەی سەندبوو کە تورکیا لە بناخەوە بلەرزێنێ. پاشای تورك لەبەر زۆریی جەستەی ئەو کوردانە کە لـە دارستانەکاندا خنکێنرابوونو هێندێکیان شیو و بیرەکانیان لێ پڕکرابوون، ناسناوی (بیرهەڵکەن)ی پێدرابوو. ئەو پاشا خوێنڕێژەی تـورك کـە ئـەو نـاوەی لێنرابوو (قوێیووچی موراد پاشا) بوو و لـە (شـەهزادە باشـندە)ی ئەسـتەمووڵ نێـژراوە. هـەر دیسـان لـە زەمـانی ئـەم مورادپاشایەدا بوو کە کوردان لە (قەڵای دمدم) بەرهەڵستییان نواندو، مێژووی تورك بەبایەخەوە باسی کردووە.

ئەو شەڕەی کە سوڵتان کانوونی یەکەمی ساڵی ١٠٣٤[٣] دژی ئێرانیـەکان هەڵیگیرساند، بەر لەوەی هێزەکانی عوسمانیی تێبچن، هێزی میرانی کـورد کەوتنە گەمارۆدانی ئەو هێزانە کە لە بەغدا بوون. فەرماندەرەکەی ئێران بەبێ خوێنڕژان وڵاتەکەی تەسلیم کردو، بەوشێوەیە پاشای عوسمانی بەوپـەڕی بێدەنگییـەوە چـووە نێـو بـەغدا. بـەڵام سـەیر ئەوەیـە ئەگـەرچی پاشـا ئـەو ناوچەیـەی بـەبێ خوێنڕشـتن داگـیرکرد، شـەفەقەت بـەگی مـیری کـورد کـە خزمـەتێکی زۆری کردبـوو، لەگـەڵ دارودەسـتەکەیدا ئیعدامـی کـردن، چونکـە پاشا -وەکوو (هاممەر)ی مێژوونووسی بەناوبانگ لەمێژووی عوسمانیدا بۆی

---

[٣] ئەم ساڵە ڕۆمییەو دەکاتە ١٦١٨ی ز.

باسكردووین- پێی وابوو هەر داگیركردنێك خوێنی تێدا نەرێژرێت خێری نابێ.

سوڵتان سلێمان لەو سەڵتەنەتە درێژخایانەیدا زۆر جاری دیكە شەڕی بە ئێرانیەكان فرۆشتووە. لەبەر ئەوەی گۆڕەپانی جەنگ لە هەموو جەنەگەكاندا ناوچەی شارەزووروڕەواندوز بووە، ئەو دەوروبەرە هەردەم تووشی تێكچوونو كاولكاری بووە.

ساڵی ١٥٨٤ لە سەردەمی حوكمداریی سوڵتان موڕادی سێیەمدا، كاتێك سوپاكانی عوسمانی لە دەوروپشتی تەوریز بوون، كوشتارێكی سەیری كوردان كرا. پاشاكانی عوسمانی لەلای خۆیانەوەو شای ئێرانیش لەلای خۆیەوە لەم قەتلوعامەدا سەرۆكەكانیان یەك یەك بەفێڵ گرتوونو لەگەڵ دەستو پێوەنیەكانیاندا كوشتوویانن.

ساڵی ١٦١١ نەسووح پاشای سەردارو سەروەزیر (صدر اعظم) كە پێش ئەم ساڵە والیی دیاربەكر بوو، ٤٠٠٠ چوار هەزار ئافرەتی كوردی بە منداڵەكانیانەوە لەنێو دووكەڵدا خنكاند، چونكە بەهۆی نادروستیی ئیدارەوە یاخی بووبوونو چووبوونە نێو (قەڵای ئاشتی)[4]. بەڵام دادپەروەریی ئێزدان تۆڵەی ئەوانەی زۆر دوانەخست: ئەم خوێنرێژە پیاوكوژە سێ ساڵ پاش بوونە سەروەزیر، بە فەرمانی سوڵتان ئەحمەد خنكێنرا.

ساڵی ١٦١٨ خێڵەكانی كورد بێزاربوون لەوەی كە توركو ئێران دەستوەردەدەنە كاروبارەكانیانو، بەرانبەریان ڕاوەستان. بەڵام پاشئەوەی شا عەباس لەگەڵ عوسمانیەكاندا پێكهات، ١٥٠٠٠ پازدە هەزار كوردی لە دەوروبەری دیاربەكرەوە گواستەوە بۆ ناوچەی خۆراسانو خێڵاتی توركمانی لە جێی ئەوان نیشتەجێ كرد.

لەبەر ئەوەی شاعەباس لەمێژبوو سوودی لە كوردانی موكری وەرگرتبوو، حكوومەتی عوسمانی بە هاندانی خێڵە كوردەكانی دیكە چەندین هێرشی سازدابوو. (بەكر سۆباشی)ی بەناوبانگ كە یەكێك بوو لە سەرۆكانی (یەنیچەری)ی عوسمانی لە بەغدا، لە حكوومەتەكەی یاخی بوو. ئەو هێزەی كە دژی ئێرانیە یاریدەدەرەكانی بەكارهێنرابوو، هەر هەمووی لە كورد پێكهاتبوو.

---

[4] ئەم زانیاریە لە مێژوەكەی ئەمین زەكی بەگ وەرگیراوەو، ڕاستیەكەی قەڵای خێڵی (ئالاشی)یە (هەمان سەرچاوە، ل١٩٥).

خوسرەوپاشای سەروەزیری عوسمانی ساڵی ١٦٢٩ ڕوویکردە عێراقو گەیشتە مووسڵ، سەرخێڵی (باجەلان)ی کورد بە چل هەزار چەکداری کوردو سی هەزار سەر مەڕەوە پێشوازیی لێکرد. ئەوکاتانە توندڕەویی مەزهەبیی نەزانانە بە هاندانو فیتی تورکان بە شێوەیەکی زۆر توندوتیژ لەئارادا بووو بەکاردەهێنرا.

کوردان لە ئەنجامی ئەو بەیەکدادانانەی نێوان عوسمانیەکانو ئێرانیەکاندا تووشی زەرەرو زیانێکی قورس بوون. خوسرەو پاشای سەروەزیر بەو هێزە کوردە زەبەلاحەوە کە خستیە سەر هێزەکەی خۆی، ڕوویکردە شارەزوور. کاتێك دەستدرێژیی کردە سەر میرنشینی ئەردەڵان؛ قەڵای خورماڵ کە سوڵتان سلێمان دروستی کردبوو و قەڵای زەڵم کە شێخێکی (شێخۆ) ناوی تێدابوو، داگیری کردنو خستنیە ژێر دەسەڵاتی خۆی. هەرچەندە خوسرەو پاشا لە شەڕەکانیدا سەرکەوتو تا (هەمەدان) پێشڕەویی کرد، بەڵام لە گەڕانەوەیدا هێزەکانی ئێران دوای کەوتنو دووبارە ئەو دەوروبەرەیان لێسەندەوە. بەوپێیە ئەو خێڵە کوردانە کە بەنۆرە یاریدەی هەردوولایان دابوو، بە دەستی هەردوو هێزەکە تێداچوون.

کوردان وەك لەسەرەوە باسم کردووە، لەبەر ئەوەی هەمیشە لەنێو خۆیاندا ناکۆك بوونو لەبەر نەزانیو خۆبینییان وەکوو لەلایەن پیاوانی هەردوو حکوومەتەوە دووچاری فێڵو دەهۆو هەڵخەڵەتاندن بوون، بەهۆی توندڕەویی نەزانانەیشیانەوە لەنێو خۆیاندا بەیەکیاندا داوەو لەپێناوی ڕۆژێك سەرکەوتنو ناوبانگدا هەموو کاتێك خۆیان یەخەگیری مەینەتیو بێهێزی کردووە. مخابن دیتنی ئەم جۆرە گیانە لەلای کورد کە ئەمڕۆیش هەر بەردەوامە، تاڵترین هەست لە مرۆڤدا دروست دەکات.

میرنیشنەکانی بدلیسو ئامێدیو هەکاری کە تا ساڵی ١٦٦٠ سەربەخۆییی خۆیانیان پاراستبوو، ئەگەر بیری کۆمارێکی یەکگرتوویان لەنێواندا پەیدا ببوایەو سەرکەوتنیان بەدەست بهێنایە، هەڵبەت بارودۆخەکە بەشێوەیەکی دیکە دەبوو.

ساڵی ١٦٣٩ ئەوکاتەی زنجیرە چیای زاگرۆس بە پەیماننامەیەکی نێوان عوسمانیو ئێران کرایە سنوورو جیابووەوە، لەبەرئەوەی ئێرانیەکان بێهێزییەکی تەواو سەری تێکردبوون، عوسمانیەکان بارودۆخەکەیان

قۆستەوەو هەوڵێکی زۆریان دا بۆ بێهێزکردنو سڕینەوەی میرنشینەکانی کورد.

هەر کە سوڵتان مورادی چوارەم بەغدای داگیرکرد، ئەم سیاسەتە تاوی‌سەند. هەردوو میرنشینی ئامێدیو مزووریو ناوچەی شنگار کەوتنە بەر پەلامارو تالآنییەکی گشتی. میری بدلیس، بەپێی ئەو وردە زانیاریانە کە بەڕێز ئەمین زەکی بەگ لەمێژووی (ئەولیا چەلەبی)یەوە وەریگرتوون، بۆ ڕزگاربوون لەو دەستدرێژیانە هەشتا کیسە پارەو ئێسترو ئەسپێکی زۆری لەگەڵ کوڕو کەنیزەكو گەلێك دیاریی دیکەی وەك بەرتیلیشدا پێشکەش کردووە. هەرچەندە موڵکەکەیی بەو شێوەیە بۆ ماوەیەك لەم سوپا تالآنکەرانەی تورك قوتار کردووە، بەڵام بەهۆی چاوبڕینە خەزێنەی ئەم میرەوە، مەلیك ئەحمەد پاشا ساڵی ١٦٦٦ سوپاکانی کە زۆرینەیان کورد بوون، لەگەڵ هێزێکی گەورەی یاریدەدەری کورددا چواردەوری قەڵای بدلیسی پێگرتن تا داگیری کردو، هەموو خەزێنەکەی (میر عەبدال خان)یش تالآن کرا.

لەبەرئەوەی ئەولیا چەلەبیی مێژوونووسی ناودار خۆی لەنێو ئەو دەستە دەستدرێژیکەرەدا بووە، لە وردەکاریی بەسەرهاتەکەدا گوتوویە: جگە لە باری حەوت حوشتر کتێبی کۆنی گرانبەها، چوار هەزار بەرگ دەستنووسی تایبەت بە زانستی ئاینیو مێژوو و زمانو زانستە سروشتیەکانو نەخشەو وێنەیەکی زۆرو ٧٦ نامیلکە لەدانانی خودی میر لە کتێبخانەی تایبەتی میر عەبدالدا بوونو زەوتکران. ویلایەتی گەورەی کوردستان لە ئیدارەی عوسمانیدا لە ئەنجامی ئەم سیاسەتو کردارەی مەلیك ئەحمەد پاشادا ڕووی لەوپەڕی بێهێزی کرد.

میرنشینی بابان سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەهەم لە (قەڵاچوالان) (واتە چوالەی شاخ)ی ناوچەی شاربازێڕی سلێمانیی ئێستا دامەزرا. حسێن پاشای بڵباس کە والیی بەغدا بوو، ساڵی ١٧١٥ یاخیبوونەکەی (سۆران)ی سەرکوت کردو زیانێکی گشتیی پێگەیاند. دواجار ئەم خێڵە چوونە ژێر رکێفی ئەحمەد پاشاو بەشداری ئەو شەڕانە بوون کە لەگەڵ ئێرانیەکاندا کردوونی. هەرچەندە بەرانبەر بە هێزەکانی ئێران دەستی یارمەتییان بۆ عوسمانیەکان درێژ کرد، بەڵام لەگەڵ عوسمانیەکاندا تووشی شکانێکی زۆر قورس بوون.

نادرشا کە کوڕی شوانێکی سەر بەخێڵی ئەفشاری کورد بوو، ساڵی ١٧٢٧ لە دەوروبەری خۆیدا دەرکەوتو پێنج هەزار ئەفشاریی کوردی لە خۆی

کۆکردەوەو تەختی ئێرانی خستە ژێر دەستی خۆی. کوردانی ئێران بەهۆی ئەم هەراو هۆریایەوە دیسان ناچاری بەشداریی شەڕ بوون، بەتایبەت پاش ئەوەی نادرشا تەختی ئێرانی داگیرکرد، مامەڵەی لەگەڵ کورددا گۆڕیو، کوردیش لەم ڕووەوە دووچاری زیانێکی زۆرتر بوون.

چەندین ڕاپەڕین لە دوادواییەکانی سەدەی هەژدەیەمدا لە جزیرەو شارەزوورو دەوروبەری دیاربەکر سەریانهەڵداو، بەشێکیان سەرکوت کران. کوردان هێندێك جاریش یاریدەی والیی بەغدایان داوە بۆ دامرکاندنەوەی هەستانی خێڵەکانی باشووری عێراقو، بەوە خوێنی خۆیان ڕشتووە.

عەبدولڕەحمان پاشای حاکمی بابان جارێك هێزەکانی والیی بەغدای لە (قەرەتەپە) لەنێو بردووەو، لە بارێکی وەهادا بووە بەغدایش داگیر بکات، بەڵام بەهۆی ناکۆکیی نێو هێزەکەیەوە ئەو هێرشەی دواخستووەو گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی.

بەرخۆدانەکەی (کوێر محەمەد پاشا)ی میری ڕەواندزیش لەگەڵ عوسمانیەکاندا لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژووی نەتەوەیی کوردە. حوکمداریی ئەم زاتە لە دەوروبەری شارەزوورەوە تا دەوری مووسڵ بووە. عوسمانیەکان لە ئەستەمووڵەوە سوپایان بۆ ڕەوانە کردووە تا بیخەنە نێو چنگی خۆیان. پاش پێوەخەریکبوونێکی زۆر ئەمجا میر بە فێڵێك لەنێوبراوە. لە ئەنجامی لەنێوچوونی میرنشینی ڕەواندزدا، عوسمانیەکان لەبەر دووڕوویی‌و بەخیلیی نێوان میرانی بابان کەڵکیان لەو بارودۆخە بینی‌و بەڵگەنامەیەکی لەیەکگەیشتنیان لەگەڵ ئێراندا مۆرکردو ئەم میرنشینەیان لەنێو بردو موتەسەریفێکی عوسمانییان بۆ دانا. ئەو سەروبەندە هێندێك سەرۆکی وەك حسێن پاشای خەندان زادە لەگەڵ پاشاکانی باباندا بەڕێزەوە براونە ئەستەمووڵو لەوێ نیشتەجێ کراون.

ئەو حکوومەتە بەهێزەی بەدرخانیەکان کە لە (جزیرە) دایانمەزراندبوو، ساڵی ١٨٤٨ لەنێو برا. لەبەرئەوەی ئەم جموجووڵانە حکوومەتی عوسمانییان زۆر سەرقاڵ کردبوو، مەدالیایەکی بەناوی (مەدالیای جەنگی کوردستان)ەوە دابەش کردووە. تورکەکان سەدەیەك لەمەوبەر هەڵمەتێکی گەورەویان بۆ کۆچ پێکردنو سەخڵەتکردنی کوردان دەست پێکرد، بەڵام سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا. (هێلمۆت فۆن مۆلتکە)ی مارشاڵی ناوداری ئەڵمان لەو کتێبەیدا کە بەناوی(داس لاند ئوندوولك دەر کوردەن)ەوە بڵاوکراوەتەوە، بەکورتی لەبارەی

ئەم مەسەلەیەوە دوواوە. بەڵام لەبەرئەوەی ناوبراو ساڵانی ١٨٣٦-١٨٣٩ بە پلەی یۆزباشی لە خزمەتی سوپای تورکیادا بووەو ئەو ساڵانە بەشداریی جموجووڵەکانی چیاکانی (غەرزان)ی کردووە دژی کوردان، زانیاریەکانی زۆر گرنگن. (فۆن مۆلتکە) پاشئەوەی بەکورتی چۆنایەتیی بارودۆخی کوردستانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، دەڵێت: ئەو نیشتمانەی کە میللەتی کورد بە هەموو گیانیەوە پێبەندیەتی، حافز (حافظ) پاشا ژێرپێی ناو کوردانی بە ئاگرو شمشێر بەرەو بەرزترینو دیارترین لوتکەی چیای (غەرزان) ڕاونا. بەوهۆیەوە پیاوانی پیری خێڵەکە هاتنە بەردەم خێوەتەکەی فەرماندەری سەرکەوتوو و داوای لێبوردنیان لە پاشا کرد. پاشا بۆ ئەوەی بتوانێ بەتەواوی مل بەو خەڵکە کەچ بکات، لەوەبەدەر کە ئەوانە لە چیاکە بێنێتە خوارێ بۆ دەشتاییەکان هیچ چارەسەرێکی دیکەی نەبوو. پاشا بەپێی بارودۆخەکە زۆر لێبوردوانە دەجووڵایەوە. بۆیە پەیمانی زۆر گەورەو قورسی پێدان. پەیمانی دانێ ١٠ ئەوەندەی ئەو زەویە کە لە ناوچە شاخاویەکاندا هەیانە، زەویو زاریان بداتێ. پاشان گەلێك پەیمانی جۆراوجۆری پێدان. بەڵام ئەم پەیمانانە وەك ئەوە وابووە ماسییەك داوای هەڵوەشاندنەوەی تۆڕێك بكات.

پیاوە پیرەکان بە ڕوخسارێکی ڕەنگپەڕیوەوە ڕوانییانە ئاسمانو شوکرانەبژێری ئەم نیعمەتە بوونو گەڕانەوە ئەو شوێنانە کە بە دیاری وەریانگرتبوون. هەر کە مەسەلەکەیان بۆ خەڵکەکە باسکرد، ناحاڵ ژنانو منداڵان پەلاماری چەکیان داو سەرلەنوێ کوشتار بەشێوەیەکی توندتر دەستی پێکردەوەو بەردەوام بوو تا یەکێك لەو کوردە یاخیانە بە ساخی دەرنەچوو و هیچیان خۆیان بەدەستەوە نەدا. هەمان کات بێتوانایی پرۆژەی کۆلۆنیزەکردنی کوردستان سەلما.

شایەتەکەی فۆن مۆلتکە لێرەدا کۆتایی هات. پاش ئەو مەسەلانەی سەرەوە یاخیبوون لە یۆنان دەستی پێکردو؛ لەونێوانەدا دوای جەنگی نێوان عوسمانیو ڕووسیا، ساڵی ١٨٨٠ یاخیبوونی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمدینانیی بەناوبانگ ڕوویدا، ئەم شێخە پایەبەرزە کە لە کوردستان بە ڕێزێکی زۆرەوە ناسراوە، لەگەڵ موریدەکانیدا بەرگەی ناهەقیو خراپەکارییان نەگرتو دەستیان دایە چەك. هەرچەندە خوێنێکی زۆر لە هەمولایەکی ئەو دەوروبەرەدا ڕژاو تورکەکان ناکۆکیی نێوان سوننەو شیعەیان قوت کردەوەو

سوودیان لەم توندڕەویە وەرگرتو مەسەلەکەیان گۆڕی، ئەم یاخیبوونە لەنێوان تورکیاو ئێرانو ڕووسیادا مایەوە تا پاش ماوەیەك دامرکێندرایەوە.

میرنشینی (بوهتان- بۆتان) یەکێك بوو لەو میرنشینانەی کورد کە تا دوایی مایەوەو، پاش شەڕێکی گەورەی خوێناوی ساڵی ١٨٦٤ لەنێوبرا. یاخیبوونەکانی محەمەد پاشای ڕەواندزیو ئەحمەد پاشای بابانو بەدرخانیەکانو ڕەسووڵ پاشای ڕەواندز هیچ کاتێك بە فیتی دەرەوە نەبوونو، هەریەکەیان بە گیانی سەربەخۆییخوازییەوە بەرپابووە. بەڵام کاتو پێداویستەکانی یاخیبونەکە لە گشت یاخیبوونەکانی کورددا ئامادە نەکراونو، لەبریی ئەوەی ئاسایشو ئارامی لەگەڵ میرانی دەوروپشتیانو ئەندامانی بنەماڵەی خۆیاندا دابین بکەن، یەکسەر پەلاماری چەکیان داوەو دەستیان بە یاخیبوون کردووە، بۆیە سەرنەکەوتوون.

هەوڵدان بۆ دامەزراندنی ئیدارەیەکی سەربەخۆ بە بەرەوپێش چوونی ڕۆژگارو بەتایبەت لەم سەدەیەی ئێمەدا، بە مسۆگەرکردنی زانستو داراییو یارمەتیی دەرەکیی بەهێز نەبێ، دەستەبەری بەدیهاتنی ناکرێت. هەموو جۆرە سەرپێکەوتنێك پشت بەم سێ شتە نەبەستێ، ئاشکرایە دۆڕاو دەبێو بە زیانێکی قورس کۆتاییی پێ دێت.

٩-دووەم دەورانی هاتنە سەرتەختی حەمید خانی دووەم تا مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی (١٩٠٨)

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەم سەروبەندەدا هێزێکی عەسکەریی هاوشێوەی قازاقی ڕووسیای لە خێڵاتی کوردستان پێکهێناو خەڵاتی هەموو سەرخێڵەکانی کردو پلەوپایەی بەرزی پێ بەخشین‌و دووبەرەکییەکی بێئەندازەیشی خستە نێوان کوردو ئەرمەن. ئەم سیاسەتە داواکانی میللەتی کوردی بۆ ماوەیەك بەڕێگایەکی سەربەرەوخواری پێچاوپێچدا برد. وێڕای ئەوە، دیسان ناوبەناو گەلێك قارەمانی سەربەخۆیی پێگەیشتن. حکوومەتی تورك بەهۆی دەسەڵاتی گەورەی خۆیەوەو بەو پرۆپاگەندانە کە بڵاوی دەکردنەوە، ئەو ڕووداوانەی بە بەسەرهاتێکی ئاسایی‌و چەتەگەری بە دەرەوە ناساند. ئەورووپا تا ئەم دواییەیش لە خەباتی گەلی کورد ئاگادار نەبوو و، حکوومەتیش بەئارەزووی خۆی‌و هەرچۆنێکی ویستبێ ئەم ڕاپەڕینانەی کوردی کوژاندووەتەوە.

تورکەکان بۆ ئەوەی ژمارەی ئەرمەن کەم بکەنەوە، شەڕیان لەدژیان هەڵایساندو، کوردیشیان بەناوی ئاینەوە بەگژداکردن. سەرەنجام ئۆباڵی ئەم کوشتارەیان خستە ئەستۆی کورد. ئەمە بووە هۆی ئەوە کە ئەورووپا بە چاوی نەفرەتەوە بڕوانێتە کورد.

هەرچەندە (ئیسحاق سکووتی)° جێ‌و ڕێیەکی گرنگی لەمێژووی سیاسیی کوردا پەیدا کردبوو، تاڕادەیەك سەرنجی دەرەوەی ڕاکێشابوو. لەبەرئەوەی ئەورووپا ئەو کاتە بە جووڵانەوەی لایەنە غەیرە موسڵمانەکانەوە خەریك بوو، نەیتوانی لە مەسەلەی ئەم (ئیسحاق سکووتی)یە بکۆڵێتەوە. کورد چونکە کۆمیتەیەکی پرۆپاگەندەی بە زمانانی بیانی لە دەرەوە نەبوە، لەوە بێبەش بووە کە دەنگی خۆی بگەیەنێتە دەرەوە.

° ئیسحاق سکووتی (١٨٦٨-١٩٠٢) سیاسەتمەدارو ڕۆشنبیرێکی کوردی خەڵکی دیاربەکرە. ساڵی ١٨٨٩ لەگەڵ عەبدوڵلا جەودەتی کوردو ئیبراهیم تەمۆی ئەلبانی‌و محەمەد ڕەشید چەرکەسدا "کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیی عوسمانی"یان دامەزراند. ئەندامی دەستەی نووسینی ڕۆژنامەی (عوسمانلی)ی ئۆرگانی کۆمەڵەکە بووە (بڕوانە: د. فەرهاد پیربال، ڕۆژنامەگەریی کوردی بە زمانی فەڕەنسی، هەولێر، ١٩٩٨، ل١٨-١٩).

۱۰-سێیەم دەورانی عوسمانی
لە ئیدارەی مەشرووتییەتەوە تا یەکەمین جەنگی جیهانی

ئەم سەروبەرندە ڕاپەڕینێکی سەربەخۆییخوازی لە (بدلیس)و وردە شەڕە تفەنگ لە (وان)و ڕاپەڕینی پڕئێشو ئازاری بارزان لەدەوروبەری مووسڵو چەندین یاخیبوونو ڕووداوی گرنگی بەدەستی شێخانو هەمەوەندەکانی سلێمانیو لە دێرسیمو دیاربەکر تێدا قەوماون. هەر کە یەکێکیان کوژێنراوەتەوە، ئەوی دیکەیان بەخوێناویترین شێوە هاتووەتە گۆڕێو بەردەوام بووە.

حکوومەتی ئیتیحادوتەرەقی کە لەگەڵ ئیدارەی کودەتادا بە شێوەیەکی زۆر ئاسان کاروباری هەڵدەسووڕاند، دەیویست بەپێی پرنسیپە دانراوەکانی خۆی مەسەلەی کورد ڕیشەکێش بکات. بەڵام (کۆمەڵەی تەعالیو تەرەقیی کورد)[6] لە ئەستەمووڵ دامەزراو بەگوڕو تینەوە بۆ سەربەخۆییی کورد هاتە مەیدانو بیرو بۆچوونەکانی خۆیی جۆشدا.

(کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)[7] سەرانی کوردی لەوە بەئاگا هێنایەوە کە ئەم کۆمەڵەیە هیچ مەرامێکی شەخسیی نییە، ئەوە نەبێ کە کورد ئاینو مێژوو و باری کۆمەڵایەتیی هەیەو دەبێ ئاواتە نەتەوەییەکانی بەدەست بهێنێ تا کوردستان نەبێتە ژێر دەستی دوا میللەت یا دوا دەوڵەتو کورد سەربەخۆ کاروبارەکانی خۆی بەڕێوەببات.

ئەم کۆمەڵەیە کاتێك دامەزرا، بروسکەیەکی بۆ سەرۆکی ئەودەمەی بەریتانیا ناردو مەرامو مەبەستی خۆیی تێدا روونکردەوە. حوکمداری

---

[6] ناوی ڕاستی ئەم کۆمەڵەیە (کۆمەڵەی تەعاونو تەرەقیی کورد)ە، سەرانی کورد پایزی ۱۹۰۸ دوابەدوای ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت لە ئەستەمووڵ دایانمەزراندو، ڕۆژنامەی (کورد)ی زمانی حاڵی کۆمەڵە (پیرەمێرد)ی شاعیر خاوەنی ئیمتیازو بەڕێوەبەری بەرپرسی بوو. ئەم کۆمەڵەیە چەندین لقی دیکەی لە شارانی وەك بدلیسو دیاربەکرو مووسڵو بەغداو مووشو ئەرزڕۆم هەبوو، بەڕادەیەك گەشەی کردووە کە (تورکانی لاو) ناچاربوون لە ترساندا هاوینی ۱۹۰۹ دایبخەن (بڕوانە: جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية، ترجمة باقي نازي وآخرون، ط۱، بلا، ۱۹۸٤، ص۲۸-۳۹).

[7] مادامێکی سەرباسی ئەم بەشەی کتێبەکە بۆ ماوەی نێوان ئیدارەی مەشرووتییەت تا یەکەم جەنگی جیهانی تەرخان کراوە، دەبێ ناوی ئەم کۆمەڵەیەیش (تەعاونو تەرەقیی کورد) بێ نەك (تەعالیی کوردستان) کە دوابەدوای بڕانەوەی جەنگی جیهانی دامەزراوە.

بەریتانیایش بە سوپاس و پیرۆزباییەوە وەڵامی برووسکەکەی دایەوە. لەبەرئەوەی ئیتیحادو تەرەقی ئەم مەسەلەیەی لەلا زۆر گرنگ بوو، بە شێوەیەکی توند کەوتە لێدانی کورد.

(کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان) بەهیوا بوو ئینگلیزەکان یارمەتیی بدەن. بەڵام بە تێپەڕینی ڕۆژگار بۆمان دەرکەوت کە ئینگلیز هیچ کاتێك بە هانای بێدەسەڵاتەوە نایێت و هەمیشە بێدەسەڵاتیی وەکو ئامرازێك بۆ هێز لەبەربڕینی بەدەسەڵات بەکارهێناوە تا خواست و ئامانجی خۆیی جێبەجێکردووە و پاش مەیسەرکردنی ئیشی خۆی پشتی تێکردووە.

هەرچەندە کۆمەڵەی تەعالی ماوەیەك بەرهەڵستیی پیلانی زۆڵانەی ئیتیحاد تەرەقیی کرد، بەڵام دوایی نەیتوانی شێوەی خۆی بپارێزێ و بەرەو بێهێزی و نەمان چوو. ئەم ماوەیە (هێڤی- کۆمەڵەی خوێندکاران)[8] بە هیممەتی خوێندکاران لە شێوەی گرۆیەکی لاو و ئاگریندا پێکهات و، بەمە خوێندکاران پێیان نایە نێو ژیانی سیاسیی و، لاوان و ڕۆشنبیران و ئەفسەرانیش بە نهێنی

---

[8] کۆمەڵەی هێڤیی خوێندکارانی کورد (کورد طلبه هیوی جمعیتی) قەدری جەمیل پاشاو عومەری برای و فوئاد تەمۆو جەڕاح زادە زەکیی خوێندکارانی ئامۆژگای کشتوکاڵی (حەلقەلی) ٢٧ی تەمووزی ١٩١٢ بە پاڵپشتی خەلیل خەیاڵیی ژمێریاری ئامۆژگاکە لە ئەستەمووڵ دایانمەزراند. سکرتێری کاتیی عومەر جەمیل پاشا بوو. خەلیل خەیاڵی و ئەکرەم جەمیل پاشاو مەمدووح سەلیم و کەمال فەوزی و زیا وەهبی و نەجمەدین حسێن کەرکووکی و عەبدولعەزیز بابان و شەفیق ئارواسی و حەمزە مکسی و مستەفا شەوقیی مەهابادی و محەمەد میهری و عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری لە ئەندامە دیارەکانی بوون. دکتۆر شوکری محەمەد سەگبانیش هاوکاریی کردوون. هێڤی یەکەم کۆنگرەی لە ١٩١٣دا سازکردو مەمدووح سەلیم بووە یەکەم سکرتێری. هەر ئەو ساڵەیش لقێکی لە (لۆزان) کردەوە. بە هەڵایسانی یەکەم جەنگی جیهانی چالاکیی نەما، چونکە ئەندامانی ڕاپێچی شەڕ کران. هێڤی ١٩١٩ لە خولێکی تازەدا لە سایەی (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)دا چالاکیی دەست پێکردەوە و سەبری ناوێك بووە سەرۆکی. ساڵی ١٩٢١یش دووەم کۆنگرەی خۆی بەستەوە. هێڤی سەرەتا گۆڤاری (ڕۆژی کورد)و دواتر (هەتاوی کورد)ی دەرکردووە (بڕوانە: زنار سلوپی، في سبیل کردستان "مذکرات"، ترجمة ر. علي، ط١، بیروت، ١٩٨٧، ص١٦، ١٧، ١٨، ١٠٤و، جلیلی جلیل، المصدر نفسه، ص٩٨، ٩٩-١٠٠و، مەمدووح سەلیم، مێژوویەك و بەختەوەرکردنێك، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، ڕۆژنامەی "ئاڵای ئازادی"، ژ ٢٥٣، ٢٧/١٠/١٩٩٧و، الدکتور احمد عثمان ابوبکر، کردستان في عهد السلام، القسم الثالث والعشرون، مجلة "الثقافة"، العدد ١، کانون الثاني ١٩٨٣).

چوونە نێو ئەم کۆمەڵەیە. هەوڵو تەقەلای کۆمەڵە بە ئاشکرا بۆ دیاریکردنی ڕێگای ڕاستی ڕزگاریی کوردستان بوو.

گوفتارو کردەوەو گشت مەبەستو داوایەکی کۆمەڵەی بەڕاشکاوی لە ڕۆژنامەکانی (ڕۆژی کوردو هەتاوی کوردو یەکبوون)[٩] دا کە خۆی دەریدەکردن، بڵاو دەکرانەوە.

حکوومەتی ئیتیحاد تەرەقی لەبەر ئەوە دەستی کرد بە ترساندنو سەخڵەتکردنو گرتنی لاوانو ڕۆشنبیرانو سەربەخۆییخوازانی کورد. وەك چۆن کاتێك خوالێخۆشبوو (مەلا سەلیم)ی سەرگەورەی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری دەروپشتی (بدلیس) کەمێك پێش یەکەم جەنگی جیهانی بەبێ پەردەو بە دەنگێکی بەرز هاواری کرد داوای سەربەخۆیی کورد دەکاتو شێلگیرانە بۆ بەدیهێنانی تێدەکۆشێ، حکوومەت هێزێکی گەورەی کردە سەریو ماڵو منداڵیان لەنێو بردو خۆیشی دەستگیرکراو لەسێدارەدرا.

کاتێك ڕاپەڕینی ناوچەی (بارزان)ی مووسڵیش دەستی پێکرد، بە هێزێکی عەسکەری سەرکوت کراو، چ شێخو سەرۆکی ئەو ناوە هەبوون تیرباران کرانو، چ لایەنگرو پێوەندیدارێکیشیان لە ئەستەمووڵ هەبوون خزێنرانە نێو زیندانەکانو گەلێك فەرمانبەری کوردیش لە کارەکانیان دەرکران.

ئیتیحادو تەرەقی لەلایەکەوە ئەم کارانەی دەکردو، لەلایەکی دیکەوە بڕیاریدا: ناوی (کوردستان) لە کتێبی قوتابخانەو بەڵگەنامەکانی حکوومەتدا دەربهێنرێتو، ناوی ویلایەتە کوردنشینەکان بگۆڕدرێنو بە ویلایەتەکانی خۆرهەلات یا (شەش ویلایەتەکە) ناو ببرێنو، داوایشی لە فەرمانبەرە تایبەتەکانو گەورە پیاوانی ناوچەکە کرد بەناوی گەلالەنامەی ڕیفۆرمی کوردستانەوە ڕێکوپێك بکەونە بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە.

---

[٩] ڕۆژی کورد" و "هەتاوی کورد" هەردوو ئۆرگانی کۆمەڵەی "هێڤی" بوون. بەڵام ئێستا هیچ بەڵگەیەکی بێ ئەملاو ئەولا نەخراونەتە بەردەست تا بیسەلمێنێ "یەکبوون"یش ئۆرگانی کۆمەڵەکە بووبێ. بۆیە جێی گومانە ئەو گۆڤارە مافی "هێڤی"ی بەسەرەوە هەبووبێ. تەنانەت "مەمدووح سەلیم"ی یەکەم سکرتێری کۆمەڵەکەیش وەك ئاگادارێکی نێزیکی چالاکیەکانی هێڤی، لە گوتارێکیدا سەبارەت بە هێڤیو بڵاوکراوەکانی تەنیا ناوی "ڕۆژی کورد" و "هەتاوی کورد"ی هێناوە. هیچ ڕێی تێناچێ ئەگەر "یەکبوون" هیی هێڤی بووبێ، باسی نەکات (بڕوانە: کورد وانی :مەمدووح سەلیم"، ڕاستکردنەوەیەکی مێژووی ئێستا، لە تورکیی عوسمانییەوە وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژ٧، ساڵی ٢، ئازاری ١٩٩٩).

١١- چوارەم دەوران
لە دەست پێکردنی جەنگی گشتییەوە تا ئاگربەست

کورد لە هەڵایسانی جەنگی گشتییەوە هەستێکی زۆری دوژمنانەی بەرانبەر بە تورك هەبوو. کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی بە پێڕەوکردنی سیاسەتی (تۆرانچێتی) ئاشکراو بێ‌پەردە تورکانی ئاگادارکردەوە کە دەبێ میللەتانی وەکوو کوردو عەرەبی نێو ئیمپراتۆریی عوسمانی هەموو ژێردەستەی ئەوان بن‌و؛ ئەوانەیش کە سەرکێشی دەکەن‌و نارەزایی دەردەبڕن‌و بە دەست ملهوڕی‌و خراپەکاریی تورکانەوە دادو بێدادیانە، دەبێ سەرشکێن بکرێن‌و لەنێو ببرێن. بە ئاشکرایش کردەوەی وەهای لێ وەشایەوە. بۆیە ڕۆشنبیرانی سەربەخۆییخوازی کورد کۆششە کۆمەڵایەتیەکانیان ڕێکخست‌و دەنگیان بۆ داواکردنی سەربەخۆیی بەرزکردەوەو، یاخیبوون لە هەموو لایەکی کوردستاندا دەستی پێکرد.

ئەوەندە نەبوو مەلا سەلیم بەهۆی بانگەوازی سەربەخۆییەوە لە (بدلیس) ئیعدام کرابوو. خەڵك بیریان لە تۆڵەسەندنەوە دەکردەوەو، ئەو کەسانەی کە دەستدرێژی کرابووە سەر ماڵ‌و حاڵیان‌و ڕەفتاری دزێویان دەرهەق کرابوو، هەموو بەجارێك ئامادەی تۆڵەسەندنەوە بوون. ئەو داخە کە تورکان بە خەفەکردنی کڵپەی ڕاپەڕینی بارزانیەکانی ناوچەی مووسڵ‌و سلێمانی بە دڵی کوردیانەوە نا، ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر پڕ لە قین دەبوو. کردەوە ناپەسەندەکانی دیوانی عورفی بەرانبەر بە کەس‌و کارو ماڵ‌و منداڵی کورد، پەڵەیەکی وەها ڕەشیان بەجی هێشتبوو کە هەر خێزانێك شەو تا بەیانی لە ناڵین‌و هاواردا بێ‌و بەهیچ چەشنێك لە بیری نەچێتەوەو ئارامی لەبەربڕێ. گیانی پڕخرۆشی ئەوکاتەی سلێمانی، وەکوو ئێستا لەخەودا نەبوو.

(دێرسیم) وەکوو گشت کاتێکی بە وێنەی ئاسنێکی ئاگرین دەدرەوشایەوە. (دیاربەکر) بەردەوام لە ڕق‌و کینەدا دەتلایەوە. ئەم گڕو کڵپەیە هەموولایەکی کوردستانی گرتبووەوەو سەرپاکی هێزەکانی لەدەوری خۆی کۆکردبووەوەو چاوەڕوانی دەستێکی ئاسنین بوو پێشی بکەوێ، بەڵام نەبوو.

تورکان لە ساڵی ١٩٠٧ی مێژووی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەتی عوسمانی[١٠] بەدواوە، ئەگەر زۆر نەزانانەو سەرکوتکەرانە سیاسەتێکی تورکپەرستانەیان

---

[١٠] مێژووی دروستی ڕاگەیاندنی مەشرووتییەت ٢٣ی تەمووزی ١٩٠٨ە.

دژی میللەتانی دیکەی نێو ئیمپراتۆریەکە پێڕەو نەکردایەو عوسمانیچێتی‌یان وەلابنایەو کاروباری ئەو میللەتانەیان بەپێی ویستو خواستی خۆیان بەرێوەببردایەو دانیان بە مافیاندا بنایەو (لامرکزي)یەکیان جێبەجێ بکردایە، هەڵبەت ئەوسا کارێکی جیاوازی دەکردە سەر کوردستانو میللەتانی دیکە. بەلاّم ئەوان سەرباری پەی بردنیان بە پێویستیەکانی ولاّت، بەوپەڕی سووکایەتییەوە پێشوازییان لەو بەرنامە داڕێژراوە کرد کە (پرنس سەباحەددین بەگ) بۆ حوکمێکی (لامرکزي) ڕایگەیاندبوو و دووریان خستەوە. ئەو پرۆژەیەیش کە ئیتیحادو تەرەقی بە هاوکاریی جوولەکەی (سلانیك) داینابوو، وەکوو دەستوور قبووڵیان کرد. بەم سیاسەتە چەوتو چەوێڵە بوونە مایەی ڕێگرتن لە ژیانو دەرکەوتنی نەتەوەیی ئەرناوودو عەرەبو ئەرمەنو کوردو، بەرەنگاریان بوونەوە.

ئەگەر نەژادی ئەو سەردەمەی تورك خاوەنی پیشەسازیەکی تەواو بوایەو شوێنێکی دیاری لە ئیمپراتۆریەکەدا هەبوایە، ئەوا جێوڕێیەکی پلەودووی لەنێو مەملەکەتدا دەبوو. بەلاّم ئەوسا تورکەکان لەو حاڵوبارەدا نەبوونو، بە کردەوەی نەفرەتییان هێزێکی زۆریان بەخەرجدا تا جڵەوی پێشەوایەتی بگرنە دەستو خەڵکی دیکەی پی تەفروتوونا بکەن. بۆ دڵنیاکردنەوەی چەند سەرکردەیەکی ئیتیحادچیش سڵیان لەهیچ جۆرە شەرمەزارییەك نەکردەوەو، بەم چەشنە ڕەفتارانە ڕووی سیاسیی میللەتانی غەیرە تورکیان گەشاندەوە.

ئەرناوودەکان کە خزمەتێکی زۆری ئیمپراتۆریی عوسمانییان کردبوو، سالاّنی ١٩٠٨و ١٩١٢ بەهۆی سووکایەتی پێکردنەوە وازیان لە تورك هێنا. ئەرمەنەکانیش پێش ئەوان کوشتاریان لێکراو، لە یەکەم دەورانی جەنگدا دیسان تووشی کوشتار بوونەوەو بەشێکی زۆریان بە نیازی سڕینەوەی نەژادی ئەرمەنییان لە تورکیاو ئەنادۆڵەوە بەرەو بیابانی عێراق برسیو ڕووتو قووت کران. بەم حاڵەوە سیاسەتی بالاّدەست بوون بەسەر عەرەبدا بەتوندی دەستی پێکرا؛ لەکاتێکدا عەرەب کەمو زۆر خەریکی کشتوکاڵو ئابووری بوونو ئەوەیش بۆ سەرتاسەری ئیمپراتۆریی عەسمانی کانگایەکی گرانبەها بوو. عەرەب لەباتیی ئەوەی لەهەمووولایەکەوە یارمەتی بدرێت، بە پێچەوانەوە بەتوندی بەرهەڵستی کرانو گوشارێکی زۆریان خرایە سەر. تورکیش لە ترسی ئەوەی نەبادا ئەم گوشارە بکێشێتەوە بۆ هەستانی عەرەب دژ بە حکوومەت، گەلێك کەسیان لێ دەستگیرو ئیعدام کردن. دوایی کە جەنگی گشتی بەرپابوو، یاریدەی عەرەبی داو ئەوە بارودۆخەکەی گۆڕی. عەرەب بەم

شێوەیە لە جەنگی جیهانیدا هاوکاریی هێزەکانی ئینگلیزی کردو ئەم هەلەی بۆ بەدەستهێنانو گەیشتن بە سەربەخۆیی قۆستەوە.

هەرچەندە کوردیش دەستی لەگەڵ سوپای ڕووسدا تێکەڵ کردو یاریدەیدا، بەڵام سیاسەتی ئەودەمەی ڕووس تەنیا بایەخی بە ئەرمەن دەداو پشتیوانیی دەکردن. بۆیە وەها دەستی کوردیان نەگرت کە بە ئاواتی خۆی بگات. تەنانەت ڕووس سوودی لە کوردستانی سەر سنوورەکانی خۆیشی وەرنەگرت. کەچی کە ڕووس هاتنە (ئەرزنجان)و ناوچەی (دێرسیم)ی لانەی ڕەسەنو زیندووی کوردانیان بینی، ئەوسا کوردیان بەهەندگرتو بۆیان ڕوون بووەوە مافخوراون. بۆیە ڕووسەکان لەلایەکەوە لەگەڵ سەرانی کوردی ئەوێداو لەلایەکی دیکەوە لەگەڵ سەرانی کوردی (سلێمانی)دا کەوتنە گفتوگۆو ڕەزامەندیی خۆیان پێشان داو بەڵێنی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆیان دانێ. بەڵام بەهۆی شۆڕشی کۆمەڵایەتیی گەورەی ڕووسیاوە لەو ناوچەیە نەمانەوەو نەیانتوانی گفتەکەیان بەجێ بهێنن.

ئەگەر هێزەکانی ڕووسیا بە گەیشتنە کوردستان کە بە ویلایەتەکانی خۆرهەڵات ناودەبران، وەك چۆن ئینگلیز کاروباری بەڕێوەبردنی عەرەبیان گرتبووە ئەستۆ، ئاوا کاروباری کوردیان بەڕێوە ببردایەو خواستەکانیان جیا لە تورك چارەسەر بکردایە، ئەمڕۆ بارودۆخی خۆرهەڵات شێوەیەکی دیکەی دەبوو. چەتەکانی کورد بەدرێژاییی جەنگی جیهانی یاریدەی سوپای دەوڵەتانی هاوپەیمانانیان داوەو، هێزەکانی توركو ماڵانی توركیش بەزۆری نەیانتوانیوە خۆ لە هێرشی ئەوان ڕزگار بکەنو، ئەم گورزانەی کوردیان پاش جەنگ بەباشی پێوە دیاربووە.

چەند نیشتمانپەروەرێکی کورد کە بۆ بەری (دێرسیم) پەڕیبوونەوە، لەپاشەکشەیەکی سوپای تورکدا لە بەری قۆقان، بەبێ تۆپو مەترالیۆز ڕاپەڕینێکیان سازکردو پەلاماری سوپای تورکیانداو ئازارێکی زۆریان پێگەیاندن. بەڵام وەستانی سوپای ڕووس لەو سەروبەندەدا تا دەهات کارەساتێکی گەورەی بۆ (دێرسیم) دەخوڵقاند، چونکە (وەهیب پاشا)ی فەرماندەری سوپای سێیەمی تورك کەڵکی لەم دەرفەتە وەرگرتو تێکرای هێزەکەی بۆ دێرسیم بارکرد. ئەم کارە با کەمێك (دێرسیم)ی شێواندبێ، بەڵام نەیتوانیوە بە تەواوی داگیری بکات.

(سلێمان نەزیف)ی والیی ئەو سەردەمەی مووسڵ کە سەرگەرمی سوارە کۆکردنەوە بوو بۆ بەرەی شەڕی عێراق، دەیگوت: "ئێمە تەقە لە ئینگلیز ناکەین". ئەوە بوو نەیتوانی سوارەکانی کورد کۆبکاتەوەو بە تەماعو

بەرتیلدان بە بەگزادەکانی جاف هێندێك سوارەی پێکەوەنا کە لەبەردەم (شوعەیبە)دا بە داگیرکرانی پردەکان مەیدانی جموجووڵی عەسکەرییان بەجێهێشتو گەڕانەوە. دەیان هەزار سەربازی هەڵاتوو بەرەو چیاکان کشانەوەو دەیانگوت شەڕ لەگەڵ ئینگلیزدا ناکەین. ئەمڕۆ ئەمە بە بەڵگەنامەوە دەریدەخات کە هەستیان بەرانبەر بە جەنگی گشتی چۆن بووە.

هەرچەندە کاتی جەنگو لە بەرەی ڕووسەکاندا (سمکۆ)ی یەکێك لە سەرۆکەکانی شکاكو عەبولڕەزاق بەگی بەردخان یارمەتیەکی جێی بایەخی ڕووسیان دا، بەڵام ئەو یارمەتیە تەواو نەبوو و سوودی لێ وەرنەگیرا. حکوومەتی ئیتیحادو تەرەقی لە تۆڵەی ئەو زەبرانەدا کە بەدرێژاییی جەنگ بە دەستی کورد چێشتبووی، پێشتر چیی بە ئەرمەن کردبوو، هەمان کردەوەی پڕ سووکایەتیی بە شێوەیەکی جیاواز دژی کورد دووپات کردەوە.

سوپای تورك کاتی کشانەوە لە ناوچەی ئەرزڕۆم، هەر کوردێکی بەردەست کەوتبێ بۆ قووڵاییی ئەنادۆل کۆچی پێکردوون. ئەو ماوەیە دانیشتوانی بێ چەکی ناوچەکە کە هیچ جۆرە کارێکیان دژی حکوومەت نەکردبوو، بە پەککەوتەو منداڵو ژنەوەو بەبێ جیاوازی بە قافڵە ڕەوانەیان کردوون. دەبوو کورد بەپێی ڕێنوێنیە کۆنەکان "لەو شوێنانەوە کە زۆربەی دانیشتوانیان تێدا پێکدەهێنا، بگوازرێنەوە بۆ ئەو ناوچانە کە زۆربەی دانیشتوانیان تورك بوونو، تەنیا ٥٪ی دانیشتوانی کورد لەسەر جێوڕێی خۆیان بهێڵرێنەوەو، سەرانو ئاغاو بەگو شێخان لە هۆزو دەستو پێوەندەکانیان دووربخرێنەوەو بنێردرێنە شوێنانی جیاجیاو، لاوو هەرزەکاری کورد بە ڕادەیەکی کەم لە جێگای خۆیان بهێڵرێنەوە. نەدەبوو کورد بە هیچ شێوەیەك بە نامەگۆڕکێ لەیەکدی ئاگاداربنو بە زمانی کوردی بدوێنو دابو نەریتی نەتەوەییان بەجێبهێنن، بەڵکە دەبوو بەتوندی بکەونە بە تورك کردنیان". ئا بەم جۆرەو لە ڕۆژانێکی زۆر ساردو سەختی زستاندا دەست بەکۆچ پێکردنیان کرا، بۆیە ٤\٣ی کەسانی قافڵەکە هێشتا ئەو شوێنانەیان بەجێ نەهێشتبوو کە مردن. (٧٠٠,٠٠٠) حەوتسەد هەزار کورد پێش بڕانەوەی جەنگی جیهانی وەکوو ئەرمەن لەنێوبران.

ئەم کۆچ پێکراوانەی کورد بەپێچەوانەی کۆچەرانی تورکەوە ڕەفتاریان لەگەڵدا دەکرا. کۆچەرانی تورك لەڕووی خواردنەوە هەرچییەك هەبوایە دەیاندرایێو جێی حەوانەوەیان بۆ دابین دەکرا. بەڵام کۆچ پێکراوانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابوونو، تەنانەت ئەگەر خواردنێکیشیان بەدەستەوە ببینرایە لێیان دەستاندنو نەیاندەهێشت بیخۆن تا لەبرساندا بمرن.

بێگومان ئەو ئەرمەنانە کە لە ئەنادۆڵ مابوونەوە، لە شمشێری تورکان قوتار بووبوون. بەبێ خۆهەڵکێشانیش ٣\٤یان لەوانە بوون کە کورد ڕزگاری کردبوون یا شاردبوونیەوە. سەرەڕای ئەم کردەوە مرۆدۆستانەیە، ئیتیحاد و تەرەقی پیاوکوژو تاوانبارە بەرەڵاکراوەکانی سەر بە حیزبەکەی خۆیی کردە سەرۆکی ئەو چەتانەو جلو بەرگی کوردیی لەبەرکردنو ناردنیە ئەرزڕۆمو دەوروبەری. ئەوانە پەلاماری کاروانی کۆچ پێکراوانی ئەرمەنیان داو بە چەشنێکی زۆر دڕندانە قەتلوعامیان کردنو، لە هەموولایەك بڵاویان کردەوە کە کورد پەلاماری ئەرمەنی داوەو کوشتاری لێکردوون. ڕاستیی ئەم پیلانگێڕانە لە تۆمارەکانی بەندیخانەو بەڵگەنامە دۆزراوەکانی ئەرشیڤەکانی دائیرەی ئەرکانی گشتیی شازدەیەمی مێژووی جەنگدا دەرکەوتووە.

جگەلەوەی کە تورکەکان هەموو جۆرە ستەمو کوشتو بڕێکیان لە کوردانی چوارچێوەی تورکیا کردووە، ئەو هێزانەی تورکیش کە سەروەختی جەنگی جیهانی پەڕیبوونەوە بۆ بەری ئێران جۆرەها کردەوەی خراپیان لێ وەشاوەتەوە. بۆ نموونە (ئیبراهیم) ناوێکی یەکێك لە ئەندامە هەرە دڕندەکانی ئیتیحادو تەرەقی کە کاتی خۆی یۆزباشیی جەندرمە بوو و کرابوو بە نوێنەر (مەبعووس) لە پەرلەمان، پارەیەکی زۆری لە تالانکردنی کوردستان دەست کەوتو، پاشان لە ئەستەمووڵ دەستی بە بازرگانی کرد. ئەم کابرایە ڕۆژانی یەکەمین جەنگی جیهانی بەپێی ڕێنوێنیی ئیتیحادو تەرەقیو بەنیازی چوونە ئێران، هاتە سلێمانیو بانگەوازی کرد کە دەبێ هەموو خێڵەکان بە هێزی چەکداریانەوە پێوەندیی پێوە بکەن بۆ ئەوەی هێزەکانی ڕووس لە ناوچەی ئازربایجان تێك بشکێنێو دەسەڵاتیان نەهێڵێ یا سەرتاسەری شوێنەکانی ئێران بخاتە ژێر دەستی خۆی. گوتی من بۆ ئەم مەبەستە نێردراوم. کابرا شێخانی نەقشبەندیی نێزیکی سنووری بانگ کردە سلێمانیو داوای لێکردن هاوکاریی بکەن. ئەوانیش لە وەڵامدا گوتیان چوونە نێو ئێرانو تالانکاری ئەنجامیان باش نابێو، لەوڕووەوە داوای لێبوردنیان کرد. بەڵام ئەم شێخانەو تاقمێك لە دانیشتوانی ناوچەکە بە قسەی زلو دزێوو هەڕەشەو گوڕەشەی ئیبراهیمو بەشداریی حکوومەتی ناوچە ناچار بوون بچنە پاڵیو لەگەڵیدا ڕۆیشتنە (بانە). (محەمەد خان) کە قایمقامی بانە بوو و ئەوەی لە بابو باپیرانیەوە بۆ مابووەوە، زۆر بەڕێزەوە پێشوازیی لێکردنو بردنیە ماڵی خۆیو میواندرییەکی باشی کردن. ئەم ڕێزگرتنو میواندارییەی محەمەد خان، ئەم کابرا نارەسەنو خوێنڕێژەی زیاتر خستە سەر کەڵکەڵە. لەوێ داوای لە شێخان کرد زۆر بە پەلە ڕەشبگیر (نەفیری عام) ڕابگەیەننو هەموو عەشایەر

کۆبکەنەوەو دەست بەکاربن. محەمەد خان بە ئیبراهیمی گوت: لەبەر ئەوەی فەرمانبەری حکوومەتێکی بێلایەنم، ناتوانم بەشداریی ئەم کارە بکەم، چونکە عەشایەر کۆکردنەوەو ڕەشبگیرو پێشڕەویکردن ڕوو بە (سابلاخ) دەبێتە هۆی پێکدادانی نێوان عەشایەری هەردوولاو خوێنێکی زۆر دەڕژێتو لەلایەن حکوومەتەوە تاوانبار دەکرێم. بۆیە داوای لێبووردنی لێکرد. ئیبراهیم زۆر بەم وەڵامەی محەمەدخان تووڕە بوو و، دەستبەجێ گەڕایەوە بۆ سلێمانی.

ئەو سەردەمە (حیلمی قەستەموونی) سەرۆکی هێزی عەشایەرو فەرماندەری فەوجێکی نیزامی بوو لە سلێمانی. ئیبراهیم هاتە لای ئەم ستەمکارە خوێنڕێژەو، ئەو هێزەی لێ وەرگرتو لەگەڵیدا گەڕایەوە بۆ (بانە). ناخافڵ هەڵیکوتایە سەر ئەو (محەمەد خان)ە کە چەندین ڕۆژ بوو میوانداریی کردبوو و ڕێزی لێنابوو و، دەستگیرو ئیعدامی کردو خێزانەکەیشی لەنێوبردو ماڵەکەیشی تالان کرد. دوایی ڕوویانکردە دێهاتەکانی دەوروپشتو هەموویان بەتالان برد. ئەم جووتە تاوانبارە بەم شێوەیە کۆمەڵێك دەعباو خراپەکاریان کۆکردەوەو بەرەو (سەقز) چوون.

لەوێیش لەلایەن گشت فەرمانبەرانو کاربەدەستەکانی حکوومەتەوە زۆر بەباشی پێشوازییان لێکراو؛ دانیشتوانی شارەکە بەوپێیە کە ئەمانە حکوومەتی عوسمانی بەکاری تایبەت ناردوونی، مەریان لەبەرپێیاندا سەربڕی. ئەم ڕێزگرتنو پێشوازیە جوانەی کوردانی بێچارە هەوەسو خراپەکاریی ئەو جووتە پیاوکوژەی زۆر زیاتر کرد. سەیفەدین خانی مەجید خانی حاکمی سەقز پیاوێکی گەلێك دەوڵەمەندو ساماندار بوو. ئەمانە مرخیان لێ خۆش کردو، بڕیاریاندا بە شێوەیەکی دۆستانە بیگرنو لەنێوی ببەن تا سامانەکەی بکەوێتە دەستیان. بەڵام لە تۆڵەسەندنەوەی حەسەن خانی کوڕەزای خوالێخۆشبوو (عەزیز خان)ی سەرداری حاکمی سابلاخ کە سەرۆکی خێڵی (موکری)ی بەهێزترین خێڵ بوو، ترسانو ئەوەیان نەکرد. چەند ڕۆژێك لەلای سەیفەددین خان مانەوەو، بۆ کۆکردنەوەی هێندێك کەسی دیکەو بۆ گفتوگۆکردن ئەو سەردارە نەجیبەیان داوەتی سەقز کرد. ئەو دوو نەجیبزادەیە بە زمانی شیرینو قسەی ئەو جووتە جەنگیززادەیە لە خشتەبرانو، لە (بۆکان)ی نێوان سەقزو سابلاخ کۆبوونەوە. هەرچەندە ئەم دوو مرۆڤە بەویژدانە خزمەتێکی چاکیان کردن، بەڵام ئەو جووتە خوێنڕێژە بەبێ ڕەچاوکردنی مرۆڤایەتیو ڕێزگرتنو خزمەتکرنیان، لەناکاوداو وەختێك ئەم دوو زاتە لە ژوورەوە دانیشتبوون، هەڵیانکوتایە سەریانو دەستگیرو گوللەبارانیان کردن. ماڵوحاڵی سەدان ساڵەی ئەم خانەدانانەیان تالان کردو

هەموو جۆرە سووکایەتیەکیان بە خەڵکەکە کرد. ئەم کردەوەیە درِندایەتی بەرانبەر بە میوانپەروەرانی کورد نەبێ. هیچ هۆیەکی دیکەی نەبوو.

پاش ئەم تالآنو تاوانە ئەم چەتە خوێنرِێژانە ڕوویانکردە (مەراغە)ی دەوڵەمەندترینو گەورەترین شاری کوردو، بەنیازی تالآنکردنی (تەورێز) بەسەر (میاندواو)دا بەرەو مەراغە ڕۆیشتن. تووشی هەرکەسێك بوون لەو ڕێگایە ڕووتیان کردەوەو خستیانە نێو ڕووباری (جەغەتوو). (میاندواو) یان بەتەواوی تالآن کرد. لەدەوری تەورێز مەفرەزەیەکی پچووکی ڕووسیان دیو، دزەیان کردە پشتی مەفرەزەکەو چوونە نێو شاری (تەورێز). وەکوو ئەفسەرێك پێی ڕاگەیاندم: تالآنیەکەی مەبعووس ئەفەندی بریتی بووە لە (٥٨) پەنجاو هەشت بار پارەو زێڕ. ئەم ئەفسەرە خۆی لەگەڵ ئەواندا بووە. ئەم چەتەیە لە تەورێز بەناوی باجی جەنگەوە پارەی لە خەڵکی شارەکە سەندووەو، پیاوەکانیشی لە دەوروپشتی شار خەریکی تالآنی بوون. کاتێك هێزێکی عەسکەریی ڕووس لێیان نێزیك بووەتەوە، بەپەلە ئەو وڵاتەیان بەجێهێشتووەو هەڵاتوون.

لەرێگا تووشی پۆلێك چەکداری خەڵکی (میاندواو و مەراغە) بوون کە هاتبوونە سەر ڕێگایان، پاش ئەوەی پێوەندییان بە ڕووسەکانەوە کردبوو تا یاریدەیان بدات تۆڵەی کوشتارو تالآنکرانیان بکەنەوە. شەڕێك لە نێوانیاندا قەومابوو و، لە ئەنجامدا زیانێکی گیانیی قورسیان لێدابوونو تالآنیەکانیان لەدەستچوو بوو و هەرچۆنێك بێ بە پەلەپرووزێ پەڕیبوونەوە سنووری عوسمانیو خۆیان بە مووسڵدا کردبوو.

پاش ئەم ڕووداوانە ئیتیحادییەکی (عومەر ناجی) ناو کە ئیتیحادیەکان ناوبانگی خوتبەخوێنییان دابوویێو لە هەرزەکاریدا لای عێراقیەکان بە (جمادی الأولی) ناسرابوو، ئەم نەفسنزمە زنجیرەیەك کاری دزێوی دەست پێکرد. ئەم پیاوکوژە لاسایی پاشای کردبووەوەو خۆیی کردبوو بە ناپلیۆنێکی چکۆلەو فەرمانی غەزای دابوو. پاش داگیرکردنی ئازربایجان، ڕوویکردە دەوروبەری (سابلاخ). هەر کوردێك لەگەڵیدا ڕێکنەکەوتایەو یاریدەی نەدایە، بە سەربازە نیزامیەکانی دەستگیرو ئیعدام دەکرا. بەم شێوەیە دووسەد کەسی هەڵواسیو. سەربازەکانیی دەنارده سەر ماڵەکانیان بۆ دەستدرێژیکردنە سەر نامووسیان. لەکاتێکدا سەرگەرمی ئەم کردەوە ناشیرینە بوون، ڕووسەکان گەیشتنە سەریانو خەڵکەکەیان ڕزگار کردو، ئەوانیش بەرەو سلێمانی هەڵاتن.

پاش ئەم (عومەر ناجی)یە تۆرانچییە، قایمقامێکی عەسکەریی جێی متمانەی ئیتیحادیەکان کە ناوی (عەباس حیلمی) بوو، دەستی بە پیاوکوژیو ڕەفتاری دڕندانە کرد. ئەم کابرایە فەرماندەری سوپای ٣٧ ەیەم بوو و، خەلیل پاشای فەرماندەری سوپای بەغدا بە هێزێکی عەسکەرییەوە ناردبوویە سلێمانیو، سوارەکانی خێڵی جافیش تێکەڵی ئەم هێزە نیزامیە کرابوون. دوای چاککردنی بارودۆخەکەی لێکرابوو. پاش ئەوەی هێزەکە بەتەواوی ڕێکخرابوو، بەسەر (بانە)دا ڕۆیشتبوە سەقزو (بۆکان)ی سەندبووەوە. دوایی شازدە کەسی لە سەرانی جاف کە لە (بانە) بوون، دەستگیرکردو لە مەودای شەوێکدا کتوپڕ ئیعدامی کردن. ئەو هێزە عەشایەرە کە لەگەڵیدا بوو، بەهۆی ئەمەوە هەڵات. ڕووسەکان بە هەڵاتنی ئەو عەشایەرانە هەڵیانکوتایە سەر هێزە عەسکەریەکەو زۆریان لێ کوشتنو پەراگەندەیان کردن. لەبەر ئەوە عەباس حیلمی ڕوو بە سنووری عوسمانی کشایەوەو هەڵاتو، لەڕێگا چ پیاوو ژنێکی کوردی تووش بووە کوشتوویە.

دوای ئەم حاڵوبارە، عەلی ئیحسان پاشای فەرماندەری سوپای سیازدەیەم تا (هەمەدان)ی داگیرکرد. کاتێك ئینگلیزەکان بەغدایان داگیرکرد، ئەم فەرماندەرەو هاوکارانی لە ئێران گەڕانەوەو، چ کوردوعەجەمێکیان لەڕێگا تووش هاتووە بەبێ هیچ هۆو لێکۆڵینەوەو پرسیارێك کوشتویانەو بێئابروویيو تاوانێکی گەورەی دیکەیان دەست پێکردووە. کۆمەڵێکی زۆر لادێیی هەر لە کرماشانەوە تا خۆراوای خانەقین بە فەرمانی ئەم خوێنڕێژە کوژراونو لاشەکانیان لەسەر ڕێگاکان تووڕدراوە. من خۆم شایەتی ئەم ڕووداوە بووم.

دەبێ هار بوونی ئەم دوژمنی مرۆڤایەتیە بە هەوای (تۆران)و ڕقو کینەی (جەنگین) زۆر بە وردی باس بکرێت. بۆیە داواتان لێدەکەم بیرەوەریەکانم لەم بارەیەوە بخوێننەوە کە بەم زووانە بڵاودەبێتەوە.

١٢- پێنجەم دەوران
سەروبەندی پاش ئاگربەست

ئەو گەورەپیاوانەی کورد کە پێش ئاگربەست لە ئەستەمووڵ بوون، بۆ سوود وەرگرتن لە بارودۆخی گشتی بە شێوەیەکی دیار کەوتنە تەگبیرکردن. ئەوانە هێڵی جووڵانەوەیان زۆر ئاشکرا بوو تا بۆ ئەوروپای بسەلمێنن کە کورد لەمێژە خۆی لە شەڕی تورکیا جیاکردووەتەوەو دەیەوێ خاوەنی بەشە مافی خۆی بێ کە بریتییە لە چۆنایەتیی دوارۆژی کورد. بۆیە بەدەست پێکردنی ئاگربەست، سەرلەنوێ (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان)[11] دامەزرا.

کۆمەڵە هەر لە یەکەم ڕۆژانی دامەزراندنیەوە کەوتە یاداشتنامەو بەیاننامە دەرکردنو بەڕاشکاوی داوای سەربەخۆیی کوردستانی کرد. دەستەیەکی ڕێ پێدراویش بۆ داکۆکیکردن لە مافی کوردو کوردستان بە سەرۆکایەتیی شەریف پاشا کە لە سێیەم باسدا بەدرێژی لێی دوواوم، پێکهێنرا بۆ گێڕانەوەی مافی زەوتکراوی کورد.

سەرجەم ڕۆشنبیرانو گەورەپیاوانی کوردو سەرخێڵانی کوردستان لەپێناوی ئەوەدا یەکیانگرتو دووی ئەم داوایە کەوتنو، چ ناکۆکیو ڕەخنەیەکی لەوەوبەر هەبوو گشتیان خستنە لاوە. لقەکانی کۆمەڵە لەشوێنە جیاجیاکان تا قووڵاییی نیشتمانی کورد لە ماوەیەکی زۆر کورتدا کرانەوەو، جموجووڵیان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە زیادبووندا بوو. دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵە لەم بەڕێزانەی لای خوارەوە پێکهاتبوو:

سەرۆک: سەید عەبدولقادر ئەفەندیی کوڕی (شیخ المشایخ) حەزرەتی سەید عوبەیدوڵڵای شەمدینانی لە ئەندامانی ئەعیان.

یەکەم جێگری سەرۆک: ئەمین عالی بەگی کوڕی بەدرخان پاشای پشکنیاری پێشووی دادی ئەدرنە لە میرانی بۆتان.

---

[11] کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩١٨ لە ئەستەمووڵ دامەزرا. یەکەم نیوەی ساڵی ١٩١٩ دووکەرت بوو. ئەمین عالی بەدرخانی سەرکردەی باڵی سەربەخۆییخوازو اقمێك لێی جیابوونەوەو، "کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد"یان دامەزراند (بڕوانە: د. ولید حمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية، لندن، بلا، ص ٣٤٥،٣٤٣،٣٤٢).

دووەم جێگری سەرۆك: فەریقی خانەنشین فوئاد پاشای کوڕی خوالێخۆشبوو سەعید پاشای وەزیری دەرەوەو برای شەریف پاشای نوێنەری کورد.

سکرتێری گشتی: فەریقی ڕوکنی خانەنشین حەمدی پاشا.

ژمێریار: سەید عەبدوڵڵا ئەفەندیی کوڕی سەید عەبدولقادر ئەفەندی.

ئەندام: میرالای خەلیل بەگ بەڕێوەبەری پێشووی پۆلیسی ئەستەمووڵو لە ساداتی دێرسیم.

ئەندام: میرالای جەندرمەی خانەنشین محەمەد عەلی بەگی کوڕی بەدرخان پاشا.

ئەندام: قایمقامی عەسکەریی خانەنشینی خەڵکی سلێمانی محەمەد ئەمین بەگ.

ئەندام: خواجە ئەفەندی لە پیاوانی ئاینی.

ئەندام: سەید شەفیق ئەفەندیی ئارواسی زادە لە مامۆستایان.

ئەندام: سەرۆکی نوسینی (ترجمان حقیقت)و کاتبی قۆمیسەری هەرەبالای میسر شوکری بەگی بابان.

ئەندام: ئەکرەم بەگی جەمیل پاشا لە پیاوماقووڵانی دیاربەکر.

ئەندام: زەینەلعابدین بەگ لە مامۆستایانی قوتابخانەی حقووق.

ئەندام: فەتحوڵڵا ئەفەندی لە بازرگانە متمانەپێکراوەکان.

ئەندام: پرۆفیسۆر دکتۆر محەمەد شوکری سەگبان بەگ.

کۆمەڵە لەکاتێکدا بەوپەڕی بایەخەوە لە جموجووڵدا بوو، ناکۆکی کەوتە نێوان لاوە خوێنگەرمو توندڕەوەکانو هێندێك لە سەرانی کۆمەڵە. کەمالیەکان دەستیان لە دروستکردنی ئەم ناکۆکیەدا هەبوو، لەکاتێکدا جووڵانەوەکەیان ڕۆژ بە ڕۆژ زۆر گەورەتر دەبوو و هەمان کات دڵی کوردەکانیان ڕەش کردبوو. لاوە ڕادیکاڵەکانیش لەولاوە دوایان دەکرد زوو بەزوو هەوڵی بەدەستهێنانی هەموو خواستەکانی کورد بدرێت. ئەوانە داوایان دەکرد سوود لە بەرگریی دەوڵەتانی هاوپەیمانو پرنسیپەکان وەربگیرێتو پێوەندی لەگەڵ حکوومەتی تورکیادا بپچڕن. ئەم تاقمە ئاگرینە چەند کۆمەڵێکیان لەسەر

بنچینەیەکی دیموکراتی هێنایە مەیدان، (فیرقەی دیموکراتی کورد)[12] لەنێویاندا لە هەموویان بەهێزتر بوو.

ئەو سەردەمە دەستەیەکی لێکۆڵینەوەی ئەمریکا هاتە ئەستەمووڵو پاش گەڕانی بە ویلایەتەکانی خۆرهەڵاتدا سەری لەم فیرقە تازەیە دا. ئەمانیش سنووری کوردستانو مافو مەبەستو خواستەکانی کوردیان بە شێوەیەکی ڕوونو ئاشکرا پێڕاگەیاندن. ئەم دەستەیە بە سەرۆکایەتیی جەنەڕال پاکرادۆ بوو. کاتێك لەلای کوردەکانەوە گەڕانەوە بۆ ئەستەمووڵ، بەندە لەگەڵیدا کۆبوومەوە. ناوبراو پێی گوتم: من ئاگادارتان دەکەمەوە ژمارەی کورد لەو شوێنانەدا کە پێیان دەڵێن ویلایەتەکانی خۆرهەڵات، واتە کوردستان، لە چوار یا پێنج ملیۆن کەس زیاترە.

ئەو دەستەو تاقمانەی کە تازە پێکهاتبوون ئەمانە بوون: (کۆمەڵەی تەعمیمی مەعاریفو نەشریاتی کورد)[13] و (کۆمەڵەی هێڤی خوێندرکارانی کورد)و (کۆمەڵەی خۆیبوونی کورد)[14]. هەمان کات ئەو تاقمانە کە بۆ

---

[12] ئەم فیرقەیە لە "تەشکیلاتی ئیجتماعییەی کورد "جیابووەوەو ساڵی ١٩١٩ پێکهات. مەمدووح سەلیم سکرتێری گشتیی بوو. ئامانجی سەربەخۆیی کوردستان بوو و، جموجووڵی سیاسیی لە ئەستەمووڵ هەبوو (بڕوانە: ئەڵقەکانی ٢١و ٢٢ی بابەتەکەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان لە: "الثقافة"، العدد ٤-٥، نیسان- مایس ١٩٨٢ والعدد١، کانون الثاني ١٩٨٣).

[13] ئەم کۆمەڵەیە سەرەتای ١٩١٩ لە ئەستەمووڵ دامەزراو باڵێکی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان" بوو. کۆمەڵەکە بەرنامەی خۆیی لە ژمارە (١٠)ی ڕۆژی ١٩١٩/٢/٢ی گۆڤاری "ژین"دا بڵاوکردووەتەوە، ئامانجی ئامادەکردنی فەرهەنگێکی کوردیو قوتابخانە کردنەوەو کتێب چاپکردنو چاپخانەدانانو یەکخستنی کرێکارانی کورد بووە. "مەمو زین"ی شاکاری "ئەحمەدی خانی"ی ساڵی ١٩١٩ لە ئەستەمووڵ بەچاپ گەیاندو، هەمزەمکسی پێشەکیی بۆ نووسیوە (بڕوانە: م. ئەمین بۆز ئەرسلان، ژین کۆڤارا کوردی -ترکی ١٩١٨-١٩١٩، جلد١، ئۆپسالا، ١٩٨٤، ل ٦٨-٦٩/ بەپیتی لاتینی).

[14] کۆمەڵەی نیشتمانیی کوردیی "خۆیبوون" (جڤاتا وەلاتیی کوردا خوەیبوون) ساڵی ١٩٢٧ لە بەیرووت دامەزراوە. پێم وانییە عەبدولعەزیز یامولکی مەبەستی ئەم "خۆیبون"ە بێ. بەتایبەت کە خۆیشی سەرباسی ئەم بەشەی بۆ سەروبەندی پاش ئاگربەستی یەکەمین جەنگی جیهانی تەرخان کردووە. بۆیە پتر ڕێی تێدەچێ مەبەستی "جڤاتا خوەسەرییا کورد" بووبێ کە ساڵی ١٩٢١ خالید بەگی جبران دایمەزراندووەو بە "ئازادی" ناسراو بووەو

مەبەستی زانستیو ئەدەبی کۆبووبوونەوە، تێکڕا بوونە پاڵپشتی (فیرقەی دیموکراتی کورد).

فیرقەی دیموکرات لە ماوەیەکی زۆر کورتدا ڕێکخستنێکی یەکجار بەهێزی هێنایە گۆڕێو؛ کارنامەی خۆیی لەو یاداشتنامەیەدا کە دایە نوێنەرانی دەوڵەتانی هاوپەیمان پێی ڕاگەیاندنو، پێشبینیشی کرد کە چالاکیی دەست پێکردووی کەمالیەکان لە ئەنادۆڵ بەسەر خۆیاندا دەشکێتەوە. ئەم فیرقەیە دەیویست کوردستانێکی سەربەخۆ لەنێو سنووری نەتەوەییی خۆیداو بە چاودێریی دەوڵەتی بەریتانیا دابمەزرێنێو بزاوتێکی دیموکراتی لەنێو ڕێکخستنەکانی خۆیدا دروست بکات. گۆڤاری (ژین)ی بڵاوکەرەوەی بیروڕای ئەم فیرقەیە نووسیبووی: ئێمە نامانەوێ جێ‌پێی پۆستاڵێکی تورک لە کوردستان ببینین. ئەم قسەیە کاریگەریەکی گرنگی هەبوو.

جموجووڵی ئەو گرووپە هەمەجۆرانە کە ناوەکانیانم لەسەرەوە هێناوەتەوە، تۆرانیەکانی هارکردو داوایان کرد کۆمەڵەی تەعالی بۆ جارێکی دیکە بیرو مەبەستی خۆی ئاشکرا بکات. بەڵام ڕەحمەتی سەید عەبدولقادر ئەفەندیی سەرۆکی کۆمەڵە بە کاریگەریی هەم بارودۆخی سیاسیو هەم دەمارگیریی ئاینی لە وەڵامدا گوتی: ئایا ئەو کوردستانە کە دادەمەزرێنرێت، سەر بە حکوومەتی عوسمانی دەبێ یا ژێردەستەی ئینگلتەرە؟ بۆیە تاقمێك بەهۆی ئەم بەیاننامە داخراوەوە لە کۆمەڵەی تەعالی جیابوونەوەو، لەگەڵ کۆمەڵەی (خۆیبوون)دا یەکیانگرتو تیکەڵ بە تاقمی (تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد)[15] بوونو گرووپێکی بەهێزیان لێ‌کەوتەوە. (فیرقەی

لقی لە گەلێك شاری کوردستانی باکوور هەبوە. "ئازادی" سەرەتای پایزی ١٩٢٤ یەکەمین کۆنگرەی خۆیی سازکردو بڕیاری هەڵایساندنی شۆڕشی‌دا دژی حکوومەتی تورك (بڕوانە: رابرت اولسن، قیام شیخ سعید پیران، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، ١٣٢٧، ص ٧٢-٧٥).

[15] پاش ئەوەی "کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان" لەسەر پاشەڕۆژی کوردستان دووبەرەکی کەوتە نێوان سەرکردەکانی، باڵی سەربەخۆییخواز کە بریتی بوو لە ئەمین عالی بەردخانو عەبدوڵڵا جەودەتو شوکری بەگی بابانو شوکری محەمەد سەگبانو جەلادەت بەردخانو ئەکرەم جەمیل پاشاو حسێن حامی بەگو مەمدووح سەلیمو نەجمەدین کەرکووکی، بە هەڵبژاردنەوەی شێخ عەبدولقادری شەمزینانی ڕازی نەبوو و، دەورووبەری ٢٠ی مایسی ١٩٢٠ "کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد"ی دامەزراند (بڕوانە دوو ئەڵقەی ٢٦و

دیموکراتی میللەتی کورد) لەگەڵ ئەم گرووپانەو دوو کۆمەڵە زانستیەکەی دیکەدا بەناوی (خۆیبوون)ەوە چووە نێو کۆڕی چالاکی نواندن. (خۆیبوون) جێدەستی لە کوردستان زۆر بەرچاو بوو و، ڕاپەڕینی لە هەموو لایەك هێنایە مەیدان.

لەکاتێکدا باسی ئەم ڕێکسختنە جیاجیایانەی کوردو چالاکییان لە ئەستەموول دەکەین، دەبێ هەمان کات لە چالاکیە گرنگەکانی (کۆمەڵەی ئافرەتانی کورد لە ئەستەموول)[١٦] بدوێین. تەنانەت ئەم ئافرەتانە خەرجیی زۆری کۆمەڵەی (خۆیبوون)یان لە سەرەتای دامەزراندیدا دابین کردو، ئاشکرایان کرد پێوەندیی تەواویان بە داوای کوردەوە هەیە بۆ سەربەخۆیی و، ئەمەیان بەچالاکیی خۆیان سەلماند. من ئەمڕۆ فاتیحە بۆ گیانی ئەو دامەزرێنە بەڕێزانەی کۆمەڵەکە دەنێرم کە کۆچی دواییان کردووەو، ڕێزو پێزانینیشم بۆ ئەوانەیان کە لە ژیاندا ماون. بەو شێوەیەی کە لەسەرەوە عەرزم کردن، دەورانێکی دیکە بە بەردەوامبوونی ئەو داوا سیاسیەی کورد لە ڕۆژی سەرهەڵدانی جووڵانەوەی کەمالیی تورکەوە دەستی پێکرد.

٣١ی بابەتەکەی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبووبەکر لە: "الثقافة". العدد ٥، مایس ١٩٨٣، و العدد ٢، تموز ١٩٨٧).

[١٦] کۆمەڵەی تەعالیی ژنانی کورد "کورد قادینلری تعالی جمعیتی" یەکێك بوو لەو کۆمەڵە کۆمەڵایەتیانە کە لەسایەی "تەعالیی کوردستان"دا چالاکیی هەبوو. کەمو زۆر گوڵانی ١٩١٩ لە ئەستەموول دامەزراوە. ٢٠ی حوزەیرانی ١٩١٩ کەوتووەتە چالاکی نواندن. ئەنجوم خانم مستەفا پاشا یامولکی یەکێك بووە لە سەرکردەکانی. ئامانجی کۆمەڵەکە ئیش پەیداکردن و کردنەوەی ئیدارەخانەو قوتابخانە بووە بۆ ژنان (بڕوانە: م. ئەمین بۆز ئەرسلان. هەمان سەرچاوە، ل٦٢،٦٣،٦٤).

١٣-شەشەم دەوران
لە جووڵانەوەی نەتەوەیی یا (کەمالی)ی تورکەوە
تا یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعید بۆ سەربەخۆیی

١-بارودۆخ:

ئەو کوردانەی کە کاتی جەنگ کۆچیان پێکرابوو بۆ ئەنادۆڵ، بە ناخۆشیو پەرێشانی لەو شوێنانەدا دەژیان کە تێیاندا نیشتەجێ کرابوون. کە جموجووڵی جەنگ نەماو دەرەتان بۆ قسەکردنو داواکاری ڕەخسا، هەموو هەوڵو تەقەلایەك بۆ گەڕاندنەوەی ئەو مافزەوتکراوانەی کوردو ڕزگارکردنی ژیانی ئەو بێچارانەو گێڕانەوەیان بۆ شوێنەکانی خۆیان بەبێ هوودە دەرچوون. حکوومەت گشت داواکاریەکانی کوردی پشت گوێ خست. لەکاتێکدا ئەرمەنە کۆچ پێکراوەکان لەبەر ئەوەی مەسیحی بوون، دەوڵەتانی هاوپەیمانی بۆیان تێکەوتنو گەڕێندرانەوە.

ئەگەر ئەم کوردە کۆچ پێکراوانە ژمارەیان لە دەوری پێنج هەزارو دە هەزار کەسدا بوایە، گرنگ نەدەبوو. کۆمەڵەی تەعالیی کورد خۆی دەیتوانی ئەم کارە ڕاپەڕێنێ. بەلام مەسەلە وەها نەبوو، هەموو ئەو کوردانەی کە لەسەر خاکی کوردستان نیشتەجێ بووبوون کۆچیان پێکرابوو.

لەبەرئەوەی حکوومەت بەهیچ جۆرێك پێبەندی گەڕاندنەوەی ئەو کوردانە نەبوو بۆ شوێنی خۆیان، بەشێکی ئەو کوردانە هەلیان بۆ هەڵکەوتبوو و بە لەخۆبوردنەوە کەوتبوونە ڕێ بۆ وڵاتی خۆیان. بۆ نموونە باسی حسێن پاشای سەرۆکی خێڵی (حەیدەران) دەکەین کە چەند جارێك لە دەرگای حکوومەتی دابوو تا خێڵەکەی بگەڕێتەوە. بەڵام بێهوودە بوو. سەرەنجام ئەویش ناچار بووە خۆیو چەند کەسێکی خێڵەکەی لە (قوونیە)وە بکەونەڕێو، لەڕێگا هەر کەسێکی تووش هاتووە لەگەڵ خۆیدا بردوویەو گەیشتووەتەوە (وان). هەرچەندە کەسانێکی دیکەیش هەمان کاری ئەویان تاقیکردووەتەوە، بەڵام بە حاڵوبارێکی زۆر پەرێشانەوە لەنێو تورکدا ماونەوەو نەگەیشتوونەتەوە شوێنەکانی خۆیان.

کاتێك بێگانەکان هاتبوونە ناوچەکان بۆ بینینی کۆچ پێکراوانی کورد، لەبەر ئەوەی کوردەکان موسڵمان بوونو بە شێوە لە تورکەکان چووبوون بۆیان جیا نەکرابوونەوە. ئەوەتا بە دەستپێکردنی جموجووڵە نەتەوەیی یا

کەمالیەکانی تورک، کوردان لە کوردستاندا بێهێزو بەش بەش بوون، بۆیە نەیانتوانی هیچ جووڵانەوەیەك بەرپابکەن. وێڕای ئەوە ئامۆژگاریی ئاینی هێندێك کەس کاریان تێکردو لە جێی خۆیاندا بەبێ جوولە وەستان. لەپاڵ ئەوەدا هێندێك لەوانەی کە بەو قسانە فریویان نەخواردبوو، خۆیان بەرانبەر بە حکوومەت کۆکردەوەو چەند یاخیبوونێك ڕوویان دا.

(عەلی باتی)ی سەرۆکێکی کوردی دەوروپشتی دیاربەکر بۆ دامەزراندنی حکوومەتێك بەرەیەکی شەڕی چوار کیلۆمەتریی کردەوەو چەند ڕۆژێك بەرانبەر سێ فیرقەی سەربازی تورك ڕاوەستاو خۆیو پیاوەکانی بەرەنگاریی هێزەکەی تورکیان کردو، ئازارێکی زۆریان پێگەیاندن. هێزەکانی تورك دانیە بەر تۆپ، بەڵام (عەلی باتی)ی قارەمانی مێژوویی خۆیی بەدەستەوە نەدا. لەئەنجامدا بە قورسی بریندار کراو گیرا. کاتی ئیعدامکردن هاواری کرد: "گیانم فیدای سەربەخۆییی کوردستان بێ"و، شەهید بوو.

لقێکی خۆیبوون لە دیاربەکر ئاڵای تورکی داگرتو حکوومەتی کوردیی ڕاگەیاند. بۆیە حکوومەتی تورك شارەکەی تۆپباران کردو، هەموو ئەندامانی لقەکەی لەگەڵ بینباشی سلێمان بەگدا گرتو بە دوو شەو ئیعدامی کردن.

بەڵێنێکی زۆر لە پەیمانی (سیڤر)دا بە کورد درابوو. ئەو بەشەیان کە پێوەندیی بە کوردستانەوە هەبوو بۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، سێ بەندی تێخرابوو. ئینگلیزەکان ئەرکی جێبەجێکردنی ئەو سێ بەندەیان خستبووە ئەستۆی خۆیان. بەڵام مەسەلەی مووسڵ هاتەکایەوە، سیاسەتیان دەرهەق بە کورد گۆڕیو پشتیان تێکردن. ئەوە بووە مایەی نەهامەتیو تێداچوونی خەڵکێکی زۆری کوردو ئەو لاوانە کە لە فێڵو تەڵەکەی سیاسەتی ئینگلیز تێنەگەیشتبوون. ئەرمەن چ نەهامەتیەکیان بە سەردا هاتبوو، بەسەر کوردیشدا هێنرا. ئەمە چۆن سیاسەتێکە گەلان هەستێنێو بەڵێنی یارمەتییان بدەیتێو پاشان ڕوویان لێ وەربگێڕیو بیانخەیتە بەر گورزی خوێنخوارو زۆردارو جەللادی حکوومەتێکی بەهێز؟ لە هەموو خاوەن ویژدانو مرۆدۆستێك دەپرسم: ئەم کارە تا چ ڕادەیەك مرۆڤانەیە؟ لە سێرو مسیتەرەکانی ئینگلیز دەپرسم، با وەڵامم بدەنەوە؟

ئەفسەرێکی خوێن گەرمی کورد لەدێرسیم بە ئاشکرا خێڵاتی ئەو ناوچەیەی بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ڕاپەڕاند. هەمان کات بەگزادە پایەبەرزەکانی قۆچگیریو زازایش ڕاپەڕین. ئەم ڕاپەڕینە پاش ئەوە ڕوویدا

که حەیدەر بەگ بە دەستپێکردنی ئاگربەست هاتە ئەستەمووڵو، بەرنامەی بۆ دانا. حکوومەتی تورك هێزێکی عەسکەریی گەورەی بە فەرماندەریی نوورەدین پاشای بکوژی بەناوبانگی کوردو عەرەب نارده سەریان. هەر کە دەست بەکار بووبوو گوتبووی: لەمەوپێش (زۆ)کانمان لەنێو برد، ئێستایش خەریکی (لۆ)کان دەبین. نوورەدین بەهۆی ئارەزووکاریو ستەمو خوێنخۆرییەوە لە دەوروبەری عێراق، بە نەفرەتەوە یادیان دەکردەوە. تەنیا ئاواتێکی ئەوە بوو ئەرمەن بە وشەی (زۆ)و کودیش بە (لۆ) ناوببات.

ئەو پێشهاتە کە ناوی ڕووداوی (عیمرانیە)ی لێ نراوە، سوپایەکی زۆر گەورە بەشداریی تێدا کرد. حکوومەت دوایی لە بڵاوکراوەیەکدا بەناوی جووڵانەوەی قۆچگیریو زازاوە بە ڕەسمی ڕایگەیاند: "عەزەمەتو براکانی بەحریو سابت بەگانی قلیچەکلیو سەرۆکەکانو عەزیزو تەقیو حەیدەر بەگ لە خانەدانەکانی (حامو و چویرمە)و حسێنو عاشوور لەدەستو پێوەندەکانیان لەگەڵ ١٥٩ کەسدا، جگە لە ١١٣ کەسی دیکە، کوژراونو ١١٠ کەسیش بە برینداری گیراون. هەمان کات ٢٠٠٠ تفەنگو ٢١٨ بارگیرو ٢٠٧ سەربازی هەڵاتوو گیراون". بەمەدا دەردەکەوێ ئەم پێکدادانە چەند گەورە بووە.

ناوبراو پاش تەواوکردنی هێرشەکە کرایە پشکنیاری سوپا لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا. هەر ئەفسەرێکی کورد هەبوو، لەسەر کار لایبردن. هێندێکیشیان کە ٤٦ ئەفسەر بوون، هەر بە گومانو بەبێ دادگاری (محاکمة) گوللەبارانی کردن.

کەمالیەکان سەرەتا سوارەیەکی زۆری عەشایەری کوردیان ڕەوانەی شەڕی دژی یۆنانیەکان کرد. پاش ئەوەی سەرکەوتنیان لەو شەڕەدا بەدەست هێنا، زۆر بە گەرمی کەوتنە جێبەجێکردنی ئەو نەخشەیە کە ئیتیحادیەکان بۆ سڕینەوەی ناوی کورد دایاننابوو.

شەهید فەیزی (فیضی) بەگی نوێنەر (مەبعووس)و نیشتمانپەروەری کورد ساڵی ١٩٢٢ لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی نەتەوەییدا لە ئەنقەرە، لە وەڵامی نوێنەرێکی تورکدا کە بە توندیو بەزمانێکی پڕسووکایەتی هێرشی کردبووە سەر کورد، گوتی: "ئەم وڵاتە تەنیا هیی تورك نییە، هاوزەمان وڵاتی کوردیشە". دوابەدوای ئەوەو بۆ ئەوەی کورد نەبنە کۆسپی سەر ڕێگای تورکان بۆ بەجێهێنانی خواستی گڵاوی تۆرانچێتیی خۆیان، لە کۆبوونەوەکەدا

کەوتنە باس‌و لێکۆڵینەوە بۆ پاکتاوکردنی کورد. هەر ئەوکاتە ئینگلیزەکان، پاش پەیمانی (لۆزان) کە کێشەی مووسڵ چارەسەر کرا، سیاسەتیان بەرانبەر بە کورد گۆڕا. بەڕادەیەك نەیاندەهێشت لە عێراقیشەوە یارمەتییان پێ بگات. هەروەها ئەو پەیمانە کە لەنێوان فەرەنسەو تورکاندا لە ئەنقەرە مۆرکرا، بووە هۆی داخستنی سنووری سووریا. بەوپێیە لە باشووریشەوە یارمەتییان بۆ نەدەهات. بەمە کوردان لەهەموولایەکەوە گەمارۆ دران، بەشێوەی بەلەمێك لە زەریایەکدا پەکی کەوتبێ.

دیسانەوە کوردان لەبەر بەدبەختی‌و چارەڕەشی کەوتنە نێو تاریکایی. تورکانی خوێنڕێژ لە هەمووڵایەکەوە دەوریان دان‌و بە تۆپ‌و سونگییەوە خۆیان بۆ لێدانیان ئامادە کرد. ئەوانە لەوەوبەر بە خولیای تورکچێتییەوە خوێنی سرب‌و بولگارو (ئولاح؟)و ڕۆم‌و ئەرمەنیان ڕشتبوو وماڵیان تالان کردبوون، ئێستایش تاقمێك بە ناوی نەتەوەپەرست (میلليچی)یەوە هاتوونە مەیدان‌و خۆیان بۆ ڕشتنی خوێنی کورد ئامادە کردووە.

ئێستا لەم کاتەدا خوێندنی کەڵەشێرێك کە دەوروپشتی بە کۆمەڵێك ڕێوی‌و تانجی گیرابێ، چ ئاکامێکی دەبێ. بانگەوازو دەنگی کوردو کوردستان لە دەوروبەری دیاربەکر بەرزبووەوە. تورکانی ئەو ناوچەیە هەر بەگ‌و سەرۆك‌و شێخ‌و ئاغایەکیان بەردەست کەوت، خۆیان‌و خێزان‌و پیاوانیان ناردنە ئەو شوێنانە کە زۆرینەی دانیشتوانیان تورك بوون. بەمە دەست کرا بە ڕاپەڕاندنی بەرنامەی سڕینەوەی ناوی کوردو کوردستان لە ناوچە کوردنشینەکان.

کاتی خۆی چ زۆرداری‌و خوێنڕێژییەك لە ئەرمەن کرابوو، بەسەر کوردیشدا هێنرا. هەر چیاو دۆڵ‌و دارستان‌و چاڵێك هەبوو، پڕ لە لاشەی کورد کران. (دێرسیم)یەکان ماوەی چوار چەرخ بوو بەهۆی ئەو قارەمانانەیانەوە کە ڕووبەڕووی هەموو گەمارۆو دەستدرێژییەکی دوژمن بووبوونەوە، نەیانهێشتبوو پۆستاڵی تورکان بچێتە نێو شارەکەیان؛ ئەمجارە لەبەر خۆبەدەستەوەدانی تاقمی سەید ئەحمەد زۆر مەینەتی‌و ناڕەحەتییان بەسەردا هات‌و، هەموو ژن‌و منداڵەکانیان لە مزگەوتێکدا کۆکرانەوەو سووتێندران.

دەوروبەری بوهتان (بۆتان) کە هێلانەیەکی پاکی کورد بوو؛ سەربازانی هێزی یەکەمی سەفەری بەو مەدالیایەی کوردستان کە بەسەریاندا دابەشکرابوو، هاندران‌و لە گشت لایەکەوە کوردیان تێدا سڕییەوە.

ئازادیخوازانی کوردیش ڕۆژ بە ڕۆژ چالاکیی توندوتیژو خۆبەختکەرانەیان دەنواندو لە مەیدانی شەرەفدا شەهید دەبوون.

ئەو هاوارەی کوردان کە بۆ جیهانی شارستانەتییان بەرز دەکردەوە، چونکە هیچ جۆرە پێوەندییەکیان لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا نەبوو، نەدەبیسترا. هۆیەکی دیکەی بە هانای کوردانەوە نەهاتن ئەوەبوو کە کورد سەر بە ئاینی ئیسلام بوونو بە کوشتاری ئەرمەنەکان تاوانبار کرابوون، لەبەرئەوەی حکوومەتی عوسمانی کاتی خۆی جلو بەرگی کوردیی کردبووە بەر سەربازانو بەریدابوونە سەر ئەرمەن تا جیهانی دەرەوە وابزانێ کورد ئەرمەنەکان دەکوژن. بۆیە ئەوروپاو ئەمریکا گوێیان بەو هاوارانەی کورد نەدەدا.

تەنانەت بەڵگەنامە کۆکراوەکانی دوای ئاگربەست لەلایەن دیوانی جەنگی کوشتوبڕو کۆچپێکردنەوە کە دوو ئەندامی ئەرمەن بوونو لە ئەستەمووڵ پێکهێنرابوو، چۆنایەتیی کوشتو بڕو کۆچ پێکردنی ئەرمەنو کەسو لایەنە بەشدارەکان ڕوون دەکاتەوەو دەیسەلمێنێ هێندێکیان ڕەوانەی دادگا کراونو خراونەتە زیندانو هێندێکیشیان ئیعدام کراون. پاشان زیندانی کراوەکانیان بە گۆڕانی سیاسەتی ئینگلیز براونەتە دوورگەی (ماڵتە)و، پاش ڕێککەوتنیان لەگەڵ میللیچییەکاندا ئازاد کراون.

ئەو حکوومەتەی تورک کە بە وەلانانی خەلافەتی ئیسلامیو ئاین بە ناوی کۆماری تورکیاوە پێکهات، بنچینەییترین سیاسەتی گۆشکردنی تورکە لە هەر یەکێکی پچووکیەوە تا دەگاتە پیرترین کەسی بەوەی کە کورد وەك نەتەوەیەك نەناسێو بستێك خاکی لەژێر خۆردا بۆ نەهێڵێتەوە. ئەو کوردانەی کە دەورانی خەلافەتی عوسمانی شوێنو پایەیەکی لایەقیان هەبوو و خزمەتێکی گەورەی حکوومەتی عوسمانییان کردبوو و چەندین پیاوی گەورەیان پێگەیاندبوو، ئەمڕۆ لە دەورانی ئەم کۆمارە عەلمانیەدا بە گەورەترینو گرنگترین دوژمنی تورکایەتی دەژمێردرێن.

تەنانەت دادگای (ئیستیقلال)ی تورك کە مێشکی ئەندامانی بەو هەستە پڕکرابوو، ساڵی ١٩٢٥ لە یاخیبوونە گەورەکەی کورددا بەبێ بیرکردنەوە لە تەمێکردنو بە سوودوەرگرتن لە هەلومەرج بەتوندی پێڕەویی بنەڕەتەکانی لەنێوبردنی کردووە. (عەلی سائیب)ی سەرۆکی ئەم دادگایە دەرچووی ساڵی ١٩٠٨ی بەشی سوارەی قوتابخانەی جەنگیی ئەستەمووڵو کوڕی ئەفسەرێکی

تورك بووەو ماوەیەك لە ڕەواندز ژیاوەو یەكێك بووە لە بەدخووترین قوتابیەكانی قوتابخانە عەسكەریەكانی بەغداو ئەستەموول. ئەم كابرایە كە لە ژنێكی جانەوەرو بەدخوو كەوتووەتەوە، وەك ئێستریك بەدڕەوشتیی خۆیی بەتەواوی ئاشكرا كردووەو بە قەسابی كوردە باڵبەستراوەكان ناوی دەركردووە. بۆیە جێی ڕەزامەندیو پێزانینی سەرانی كەمالی بووە.

توركان لە جەنگی جیهانیداو پاشتریش لە جووڵانەوەكانی كەمالیدا دوای ئەوەی بۆیان دەركەوت سوود وەرگرتن لە تەشكیلاتی هێزەكانی سوارەی كورد كە لە ٤٠٠٠٠٠ كەس زیاتر بوون، مسۆگەرە، دەستیان دایە خراپەو سووكایەتیپێكردنیان. لەپێشەوە دەستدرێژییان كردە سەر ناسنامەی مێژوویی تایبەتیانو، هەوڵیاندا گەلێك شتی دیكەیش بكەن. بەڵام حكوومەت بایەخی بەو عەشایەرە زۆرەی ژێر دەستی خۆی نەداو نەیهێشت كەڵك لە گەلێك شاكاری شارستانەتی وەربگرن كە یەكێك لەوانە هێڵی شەمەندەفەر بوو و، هەر لە شێوەی كۆچەردا مانەوە. لەبەرئەوەی كورد خاوەنی ژیانێكی زیندوو و سەربەرزانەیە، هەموو ئەو خراپەكاریانە نەیانتوانی سەری پێ نەوی بكەنو هەر بە سەربەرزی مایەوە.

ناوچەی كوردستان نیوەی ئەنادۆڵی دەگرتەوە. لەبەر ئەوەی دادگاكانی بە توركی بوون، زیندانی یا بەرەڵاكردنی گومانلێكراوێكی بێگوناح دەكەوتە سەر ویژدانو ئینسافی ئەو كەسەی كە كاتی دادكاریكردن قسەكانیی دەكردە توركی. زۆر جار قسەكان دژی گومانلێكراوەكە دەگۆڕدران. ئەگەر ئەو قوربەسەرە پارەی نەدایە، زیندانی دەكرا یا ماڵو منداڵی پەرێشان دەبوو.

جەنابی (ئیحسان نووری)ی قارەمانێكی ڕاپەڕینی كورد ساڵی ١٩٢٥ نامیلكەیەكی بڵاوكردەوە، ڕووداوێكی وەكوو خۆی لێ ڕادەگوازم تا تەرزی عەدالەتی دادگاكانی ئەوكاتە بخاتەڕوو:

كابرایەكی (بووز ئۆغلوو تەمۆ) ناوی خەڵكی مەلازگرد. سەروبەندی گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵەوە بۆ شارەكەی خۆی. كاتێك دەچێتە ناوچەی (خنس) هاوڕێكانی ڕێگای ڕووداوێكیان لەنێواندا دەقەومێو كابرا دەستگیر دەكرێتو بەبێ هیچ پرسو وەڵامێك دەخرێتە نێو بەندیخانە. (٣٠) ساڵ لەوەبەدوا دادگا چاو بە نووسراوەكانیدا دەخشێنێتەوەو بۆی دەردەكەوێ: ئەم كابرایە بێگوناحەو هیچی لەسەر نییە. فەرمانی بەردانی بۆ دەردەكات. بەڵام كە (تەمۆ) ئاگادار دەكرێتەوەو بەردەبێ، دەست دەكات بە گریانو دەڵێت: من (٣٠) ساڵ لەمەوبەر بۆ دابینكردنی خۆراكو پێداویستەكانی خێزانەكەم لە

ئەستەمووڵەوە هاتمو خرامە ئێرەو تا ئێستا لێرە ڕاگیرکراوم. ئێستا منداڵەکانم نەماون‌و، خۆیشم پیر بووم، چیم پێ دەکرێ.

سوپای تورك بەڵا بوو بۆ کوردان. ئەو گوندنشینەی بەردەوام کاری دەکرد، کاتێك بەرهەمەکەیی بە کۆمەڵ دەگواستەوە، لەڕێگا تەسلیمی ناوەندی فەوجی دەکردو پسووڵەیەکی بەپێی ئینسافی دەستەی فەوج پێدەدرا. پاشتر خۆی زستانێکی سەختو درێژی لەبریی نان بە خواردنی توێکڵە داربەڕوو بەسەر دەبرد.

ئیدارەی تورك لە دوا چارەکی چەرخدا کاری سەرەکیی ئەوە بوو نەفرەتو دوژمنایەتی بخاتە نێوان خەڵکو خێڵەکان، لەوانە خێڵەکانی شەرناخو باتوان‌و دێرشاو دەکرانە دوژمنی یەکدی. کاتێکیش بە ڕێنوێنیی کۆمیتەی نهێنیی (خۆیبوون)ی کوردستان ژێربەژێر ئاشت دەکرانەوە، فیرقەی دووەم‌و فەرماندەریی فەیلەقی حەوتەم کە لەو ناوچەیەدا بوو، دەکەوتنە پەلەقاژەو سەخڵەت دەبوون.

ئەو باسانە کە لەسەرەوە بەرچاومان خستوون دەریدەخەن میللەتی کورد دووچاری جۆرەها کوێرەوەری‌و ناهەقی بووە. وێڕای ئەوە، بزووتنەوەی کورد بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی بەرەو پێشەوە چووەو گەلێك قارەمانی کردووەتە قوربانی‌و گەشەی سەندووە.

٢-ڕاپەڕین:

حکوومەتی تورك دەیزانی بارودۆخەکە لە چ ئاستێکدایەو، هەمیشە خۆی بۆ هەر ڕووداوێکی چاوەڕوانکراو ئامادە کردبوو تا ڕێ لەهەر جموجووڵێك بگرێ. ئەوەبوو چەندین کەسی بە تۆمەتی جیاجیا دەستگیر کرد. ئەم گرتن‌و ڕاوەدوونانەی تورك ساڵی ١٩٢٥ گەیشتە ڕادەیەك کە ئیدی لە وزەدا نەما. بۆیە شێخ سەعید ئەفەندیی تێکۆشی مەزن ڕاپەڕینێکی گەورەی بەرپارکرد، بڕیاریدا دەنگی تۆپو تفەنگ لە هەموو لایەکی کوردستان نەوەستێ تا مافی خەڵکی بێتاوانی کورد بەدەست نەهێنرێت. ئەو ڕاپەڕیوانەی کە لەگەڵیدا بوون، بە یارمەتیی خواوەندانە لە یەکەم هەڵمەتیاندا سوپای نۆیەمیان لە ناوچەی ئەرزڕۆم‌و سوپای هەشتەمیان لە ناوچەی ئەرزنجان‌و سوپای حەوتەمیان لە دەوروپشتی دیاربەکر شکاند، ئەگەرچی ئەم سوپایانە بە ڕق‌و کینەیەکی بێئەندازەوە بەرگرییان دەکرد. ڕاپەڕیوان چیاکانی (قوپ‌و سپی‌کور)یان گرتو لە ئوورفەو سیوەرەك نزیك بوونەوەو، هەمو ئەو ناوچانەیان خستە ژێر دەستی خۆیان.

١٤-حەوتەم دەوران
لە یاخیبوونی خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدەوە تا دووەم جەنگی جیهانی

قەڵای دیاربەکر لە ٣١ی مارتی ١٩٢٥دا لەلایەن پیاوێکی زۆر بەرێزەوە ناسراوی ناوچەکەدا کە شێخ سەعید ئەفەندی بوو، گیرا. جەنگاوەرانی کورد هەر بە گرتنی قەڵاکە ئاڵای کوردستانیان لەسەر هەڵکردو حکوومەتی کوردیی زازایان ڕاگەیاند. پاسەوانانی نێو قەڵاکە دیل کرانو؛ پاش ئەوەی چەکەکانیان لێ سەندرا ئازادکران.

وەك لەسەرەوە باسکرا، ئەم ڕاپەڕینەی کورد ڕێکخستنە نهێنییەکانی (خۆیبوون)و شەهیدی گەورە میرالای خالید بەگی سەرخێڵی (جبران)و هەوڵو کۆششی هەڤاڵەکانی ئامادەیان کردبوو. کە فەوجە عەسکەرییەکانی تورك لەنێو بران، دوازدە ویلایەت یەك لەدوای یەك کۆنترۆڵ کران. ڕاپەڕین ڕۆژ بەڕۆژ پەلی دەهاوێشت. بەڵام لەبەرئەوەی ڕاپەڕین پێش ئەو وادەیە کە دەستەی گشتیی کۆمیتە بۆی دانابوو، دەستی پێکرد، چەند وەستانێك ڕوویان داو کارەکان بەتەواوی نەگەیاندرانە ئەنجام. ڕاپەڕین لەکاتێکدا بەرپابوو کە هێشتا پردی (جرابولس)ی سەر ڕووباری (فورات) تێك نەدرابوو، بۆیە لە ناوچەی (حەسنان)ەوە دەستی پێکرد.

هەرچەندە کوردان خاوەنی بیروباوەڕێکی یەکگرتووی شۆڕشگێڕانەو ڕێکخستنەکانی کۆمەڵەیەکی ناوخۆیی بوونو زۆر باش دەست بەکار بوون، بەڵام وەکوو تورکەکان ستادێکی بەهێزی جەنگو فەرماندەرو هێڵی گەیاندنو تۆپو چەکی میکانیکییان نەبوو. هاوکات بیریان لەوە نەکردبووەوە باڵەکانی هێزەکانیان بەسەر سنوورە بێلایەنەکاندا بڵاوبکەنەوە، بۆیە نەیاندەتوانی خۆ لە بەردەم هێزی گەورەی تورکاندا ڕابگرنو بەرەنگاری هێرشەکان ببنەوە. ناوچەی ڕاپەڕین سەرەتا -وەك لەسەرەوە باسکرا- بە سێ فەیلەقی تورك گەمارۆ درابوو. ئەم سێ فەیلەقەیش بریتی بوون لە ٩نۆ فیرقەی پیادەو ٣٦ سیو شەش فەوج کە ٢٧ بیستو حەوت فەوجیان پیادەو ٩نۆیشیان تۆپخانە بوون.

تورکەکان ئەو فیرقە سواریانە کە لە قارسو جزیرەو نوسەیبین بوون، ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٤ بەناوی جموجووڵەکانی مووسڵەوە لە ناوچەکانی

خۆراواوە هێنایاننە دەوروبەری سعردو مێردینو میدیاتو، خرانە سەر ئەو هێزە پیادانە کە لە ناوچەکەدا بوون. بەم پێیە سوپای یۆنانی لەماوەی پازدە ڕۆژدا لە خۆراوای ئەنادۆڵ دەرپەڕاند، ئەگەرچی کەرەستەی جەنگیی لەڕادەبەدەرو هێندەی ئەو هێزە بوو کە فرێی دابووە نێو زەریا.

ساڵی ١٩٢٠یش بەهۆی ئەو فڕۆکەو زرێپۆشو ئۆتومبیل و ئامرازە هەمە جۆرانەی جەنگەوە کە حکوومەتە بەهێزەکان پێیان دابوون، توانییان لەماوەی پێکدادانی یەك ڕۆژدا هێزی نەتەوەییی ئەرمەن لە (ساری قامیش)و دوای مانگێکیش پشوو بە چوار ڕۆژ لە ناوچەیەکی گرنگو مەحکەمی وەك (قارس) بشکێننو، لە ئەنجامی پێکدادانیشدا لە ئەلکساندەر پوول (کومری) وەدەریان بنێنو ناچاریان بکەن چەکەکانیان تەسلیم بکەن. هێزەکەی تورك زۆر کەم بوو، لە چەند فیرقەیەکی پیادەو لیوایەکی سوارە زیاتر نەبوو.

ڕاپەڕیوانی کورد سێچوار ئەوەندەی ئەو هێزە بوون کە پەلاماری ئەرمەنستانی دابوو و لەو هێزەیش تواناتر بوون کە سوپای یۆنانی تووڕدایە نێو زەریاو، بە سایەی گیانی ڕاپەڕیوانەو خەسڵەتی شەڕکەرانەو قبووڵ نەکردنی ستەمو زۆرو بەشخوراوییانەوە سوپای سێیەمی تورکیان تواندەوەو دوازدە ویلایەتیان لە پشکنیاریی سوپای سێیەم داگیرکردو خستیاننە ژێر دەستی خۆیان. بەم شێوەیە حکوومەتی تورکیا ناچار بوو سەر لەنوێ سوپایەکی سەد هەزار کەسی بنێرێتەوە.

ئەو کوردانەی کە بە عەشقو باوەڕێکی نەتەوەییەوە دەستیان دابووە چەك، حکوومەتی تورك بەبێ هەستکردن بە کەمێك ویژدانو مرۆدۆستی زۆر نامەردانە هێرشی دەکردە سەریانو، لە دەرەوەیش وای بڵاوکردبووەوە گوایە ئەمانە کۆمەڵێك شێخو مەلانو دژی ئەم کۆمارە عەلمانییە هەستاونو، بەمە ڕای گشتیی ئەوروپای بە هەڵەدا بردبوو. پاشان هەموو هێزەکانی خۆی لە خۆراواو باکوورەوە (تەرابزوونو قارسو سیواس)و لە باشووریشەوە بەو هێڵە ئاسنەدا کە بە ناوچەی ژێردەستی فەڕەنسەدا تێدەپەڕی، لە کاتێکی چاوەڕوان نەکراودا هێنایە سەر کوردستان.

وەرچەرخانی گەورەی جیهان بریتییە لە چەسپاندنی مافی مرۆڤو بیروباوەڕی ڕزگاریو ئازادیی هەموو مرۆڤایەتی، بەتایبەت لە سەدەی بیستەمدا کە هاواری زۆرلێکراویی گەلی کوردی خنکاند، لەکاتێکدا ناچار بووبوو بۆ بەدەستهێنانی مافی ڕەوای خۆی دەست بداتە چەك. یاریدەی

تورکەکانی‌دا بەوەی هێڵەکانی ئاسنی بۆ تەرخان کردن تا هێرش ببەنە سەر کوردو ئەو میللەتە بەشخوراوە لەنێو ببەن. بەڵام لە ئەنجامدا خوا هەقی لێکردنەوەو لەسەر ئەو کردەوە نامرۆڤانەیە سزای دان بەوەی ئەڵمانیا هێڵی ماجینۆی وەرگێڕاو ئەو وڵاتە جوانەی هەڵشێلا.

هەرچی ئەو هێزانەی کوردیشە کە هێزەکانی تورک لە باشوورەوە پەلاماری‌دان، بەشی زۆریان تێداچوونو بەشێکیان بەدیل گیرانو ئەوانەیش کە ڕزگاریان بوو بە خەنجەر هەڵیانکوتایە سەر تورکەکانو بە هاواری (بژی کوردوکوردستان) شەهید بوون. ئەگەر ئەوکاتە قونسڵی بیانی لە ناوچەی کوردستان هەبوایەو کوردان پێوەندییان بە جیهانی شارستانییەوە ببوایە، ئەوسا بارودۆخەکە بە جۆرێکی دیکە دەبوو.

هەر ئەو کاتەیش ئینگلیزەکان پاش کێشەی مووسڵ لەسەر ئەوە لەگەڵ تورکەکاندا پێکهاتن کە یارمەتیی کورد نەدرێتو خواستو مافەکانیان پێشێل بکرێن. ئەگەر ڕووسیای سۆڤێتیش سۆزو ئارەزووی دەرببڕیبایە، نەخشێکی دیاری بۆ کوردان دەبوو. ئەم ڕاپەڕینانە بە هەر شێوەیەك بێ دامرکێنرانەوە، بەڵام جووڵانەوەی نەتەوەییی کورد بە هیچ ڕێگایەك ناکوژێتەوە.

(شێخ محەمەد ئەییووب)ی دانیشتووی (قەرە بەغچە)ی سەر بە (سیوەرەك) ڕاگیر کرا (توقیف)و، بۆ ئەوەی ئەم کارە نەبێتە هۆی مقۆمقۆ لەنێو عەشایەردا، هەر لەگەڵ ڕاگیرکرندا ٢٣ی نیسان لە مەیدانی دیاربەکر ئیعدام کرا. دکتۆر فوئاد بەگی کوڕی حاجی ئیبراهیم لە ڕۆشنبیرە گرانبەهاکانی کورد، کە لە دیاربەکر دەستگیرکرا، کاتی دادکاریکردن زۆر ورەبەرزو مەردانە داکۆکیی لە کوردستان کرد. شەهید دکتۆر فوئاد لەلایەن دادگاوە لێی پرسرا: "تۆ لە کاتێکدا لە تورکیا خوێندووتەو بە تورکی دەدوێی، بۆچی داوای سەربەخۆییی کوردستان دەکەی؟" ئەویش لە وەڵامدا گوتی: "لەبەر ئەوەی کوردمو دەمەوێ نیشتمانی کورد ببینم. ئەفەندیەکان تا سونگیی تورك لەکوردستان بمێنێ، کێشەی کورد دواییی نایێت". (عەلی سائیب)ی سەرۆکی دادگا هیچ پرسیارێکی دیکەی لێ نەکرد. بەڵام گوتی: "تۆ ژیانی خۆت بۆ بەدیهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ بەخت کرد، بۆیە ئیعدام دەکرێی. ڕۆژی ٧ی مایس ئیعدام کرا. بە ئیعدامکردنی هەر سەرۆکێك، (٥٠-٦٠) کەسیش لە عەشایەرە گیراوەکان ئیعدام دەکران.

(کەمال فەوزی بدلیسی)ی بنووسێکی خوێن گەرمی ڕۆژنامەی (ژین)و دەرچووی قوتابخانەی شاهانەی مولکی، لە تەرابزوونو دیاربەکر بەدوویدا دەگەڕان بیگرن. دوایی لە دەوروبەری (مەلازگرد) دەستگیرکراو نێردرایە دادگای دیاربەکر. شەهید کەمال فەوزی کە هێنرایە بەردەم دادگا گوتی: "من بە ئاغاکانم گوت خەلیفە دەوری گێراوەو تورکان دەیانەوێ کۆمارێکی عەلمانی دابمەزرێنن. کوردیش بۆی هەیە وەکوو گەلانی دیکەی جیهان داوای مافی خۆی بکات. ئەمە مافێکی خۆمانە".

سەید عەبدولقادر ئەفەندیی بەناوبانگی کوڕی سەید عوبەیدوڵڵا ئەفەندیی شەمدینانیی سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لە دادگای "ئیستیقلال" تووشی گەلێك لێپێچانەوە بووەو داوای ناوی ئەندامانی ئەستەموولیان لێکردووە. ئەویش ناوەکانی داونەتێو گوتوویە: بیرمان لە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆو ئالآیەکی کوردیی پێکهاتوو لە ڕەنگەکانی (سوورو زەردو سپی)و خۆرێکی پرشنگدار لە ناوەڕاستدا دەکردەوە کە لەگەڵ مێژوو و گیانی نەتەوەییی کورددا بگونجێت. ئەمەیش مافێکی کوردەکانە.

ئەو ڕۆژە لە مێژووی کوردستاندا کە دەبێ هەموو کوردێك بە دڵێکی پڕ خەفەتو ئازارەوە یادی بکاتەوە، ٢٩ی مایسی ساڵی ١٩٢٥و سەید عەبدولقادر ئەفەندیو سەید محەمەدی کوڕە گەورەیو کەمال فەوزیی قارەمانو محەمەد تۆفیقی پارێزەرو حاجی ئەختیو کور سەعدیی لەگەڵ خۆجە عەسکەری ئەفەندیو (٨٥) سەرخێڵدا لەبەردەم مزگەوتی گەورەی دیاربەکردا تێدا لەسێدارەدران.

(حەققی ناشد)ی هەواڵنێری ڕۆژنامەی تورکیی (وەقت)ی ئەوکاتە هەواڵی داوەتە ڕۆژنامەکەو گوتوویە: ئەو شەوەی کە ئەم زاتانە ئیعدام دەکران، تا بەیانییان بە قورئان خوێندنو گۆرانیی کوردی بردە سەر. کاتێك برانە سەر سێپای ئیعدام، حاجی ئەختیو کەمال فەوزی هاواریان کرد: "بژی کوردستان، بژی بیروباوەڕی کوردایەتی". خۆجە عەسکەریش گۆرانیی کوردیی گوتووەو سەریی خستووەتە بەردەستی جەللادەکە. سەید عەبدولقادر ئەفەندی گوتوویە: "ئیعدامکردنی ئێمە، هیچ گومانی تێدا نییە دەبێتە هۆی ژیانەوەی کوردستان". ڕەحمەتی خوا لە هەموویان بێ.

لەکاتێکدا ئەم کێشمەکێشە بەردەوام بوو، بینباشی قاسم بەگی یەکێك لە سەرخێڵەکان ئەوەی بەهەلزانیو، بە خۆیو هێزەکەیەوە یاخی بوو. لە ئەنجامدا خۆیو ئەوانەی کە لەگەڵیدا بوون: مەبعووسی کورد یووسف زیا بەگی قارەمانو[17] ڕەشید بەگی کوڕی موفتیی (مووش)، دەستگیر کران. ئەمانە کاتی دادکاریکردن گوتوویانە: "لەبەر کوشتنو بڕینی دژ بە کورد، بەپێوستمان زانی شێخ سەعید ئەفەندی بکەینە سەرۆکمانو لەدەوری کۆبووینەوە. ئەمەمان بە ئەرکێکی نەتەوەییی خۆمان دانا"و ئیعدام کراون.

شێخ سەعید ئەفەندیی سەرۆکی ڕاپەڕین پیرێکی ئاینی بوو. کە لەگەڵ (٣٧) پیاوی ئاینیی خۆیدا ڕۆژی حەوتی حوزەیران بە پەلە دادکاری کران، زۆر سووکایەتیی پێکرا. سەری ئەم پیرە بەڕێزەیان تاشیو گەلێك قسەی ناشیرینیان پێگوتو ئەشکەنجەیان داو، وەکوو ئەوانی دیکە لە هەمان شوێن ئیعدام کرا.

دەبێ ئەم پیرە بەڕێزە بە دێڕی زێڕین ناوی لە مێژووی کورددا بنووسرێت. کاتی دادکاریکردن، سەرۆکی دادگا لێی پرسی: "چی پاڵی پێوەنای پۆستی خۆت بەجێ بهێڵیو شۆڕش بکەی؟". ئەم پیرە لە وەڵامدا وەك شێر نەڕاندیو گوتی: "کردەوەی ستەمکارانەو کوشتو بڕی دژ بە کورد پاڵیان پێوەنام تۆڵەیان بستێنمەوە. بە ناوی خوا شۆڕشەکەم هەڵایساندو بە بیروباوەڕی خۆم سەرقاڵی جێبەجێکردنی بووم. کوردە زۆرلێکراوەکانتان لە خانەوماڵیان وەدەرناو کاری خراپتان لەگەڵ ئافرەتانیاندا کرد. منیش بۆ تۆڵەی ئەو کردەوە دزێوو ناهەقیانە بڕیارمدا لەجیاتیی کوشتنی یەك کورد شەست تورك بکوژمو تا مردن هەوڵی دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردیی سەربەخۆ بدەم. ئەمە ئەرکی سەرشانی ئێمە بوو. من ئەم بیروباوەڕەم خستبووە مێشکی هەموو ئەو

---

[17] یوسف زیابەگ ڕۆشنبیرو تێکۆشێکی کوردی خەڵکی بدلیسە. ئەندامێکی سەرکردایەتیی کۆمەڵەی ئازادیو سەرۆکی لقی بدلیس بوو. ١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٤ لە ئەرزڕۆم دەستگیرکراو بۆ دادکاریی نیزامی برایە بدلیس. دوابەدوای هەڵایسانی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران دەوروبەری ١٩ یان ٢٠ی مارتی ١٩٢٥ لەگەڵ خالید بەگی جبرانی سەرۆکی "ئازادی"دا لە بدلیس بەداردا کران. ئیسماعیل حەقی شاوەیس گوتوویە: ئازاترین کەسە لە ژیانمدا دیبێتم (بڕوانە: رابرت لولسن، عین اثر، ص ٧٤-٧٥، ١٤٢، ١٧٣و، الاستاذ اسماعیل حقي شاویس یروي صفحات من نضال الشعب الكردي، جريدة "التآخي"، العدد ١٤٦٠، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣).

پیاوە ئاینیانەی کە لەگەڵمدا بوون". قسەکانی ئەم پیرە ئاینیە شوێنێکی زۆر بەرزو پایەداریان لە مێژووی نەتەوەییی کورددا هەیە. دەبێ هەموو کوردێکیش بەوپەڕی ڕێزەوە یادی ئەم پیرە ئاینیە بکاتەوە. چەندە لەبارەی ئەم مرۆڤە بەڕێزو پایەبەرزەوە بنووسین، ناتوانین پاداشتی بدەینەوە.

ڕۆژی ١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٥ لەو دادگایەی دیاربەکردا کە کەوتبووە دادکاریی (مستەفا دخانی)ی نیشتمانپەروەرو کوڕە (عەزمی) ناوەکەی کە منداڵێکی یازدە ساڵان بوو، کوڕەکەی کاتی دادکاری گوتی: "من تەمەنم ١٠ ساڵە، تفەنگێکم دەست کەوت. بەو تفەنگەوە بۆ کوردستان هاتمە مەیدان. بەڵام تفەنگەکەم بەکار نەهێنا".

ڕۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٢٥ دادگا حوکمی ٩٣ کەسی دابوو بە ئیعدامو، بەم شێوەیە حوکمەکەی پێ ڕاگەیاندن: "ئێوەش کە وەکوو هاوڕێ ئیعدامکراوەکانتان نیشتمانی کوردستانتان خستووەتە مێشکتانەوە، ئیعدام دەکرێن. لەو دنیا نیشتمانی کوردستان دروست بکەن". هێندێک لە حوکمدراوەکان هاواریان کرد: "ئێمە دەمرین، کوردستان هەر دروست دەبێ. دنیا دەبڕێتەوەو نەفرەت لە ئێوە".

ئەوانەی سەرەوە چەند نموونەیەك بوون لە مامەڵەی نامرۆڤانەی تورك بەرانبەر بە کورد. جگە لەوە، بەردەوام لە ساردترین ڕۆژانی زستاندا خەڵکانی بێتاوانیان لەماڵەکانیان دەهێنایە دەرێو لە سایەی ڕەحمەتی جەندرمەکانیاندا دەیانناردنە شوێنە دوورە دەستەکان. ئەم تورکانە بەم شێوەیە لە سەدەی بیستەمدا کاری وایان لێ دەوەشایەوە کە کاتی خۆی ئاتێلاو جەنگیزو هۆلاکۆ کردبوویانو ڕێگای ئەوانیان گرتبووە بەر. ئەم کردەوانە تەنیا بۆ ڕشتنی خوێنی خەڵکانی بێتاوان بوون.

ئەو کوردانە ٦٠٠٠ ساڵە لەو ناوچانەی خۆیاندا دەژین کە بە نیشتمانی خۆیانی دەزانن. تورکان چەند سەد ساڵێکە وڵاتیان داگیرکردوونو بە شێوەیەکی نەخشەبۆکێشراو زوڵمیان لێدەکەنو بەردەوام بە ڕێگای هەمەجۆر هەوڵی سڕینەوەیان دەدەن. بۆ نموونە ئەگەر سەرۆکو ئەندامانی هۆزێك لایەنگریی سەربەخۆییان بکردایە، دیوانی جەنگ بە کۆمەڵ ئیعدامی دەکردنو دەدرانە بەر تۆپو بۆمباو تفەنگی میکانیکیو دێهاتەکانیان بە فڕۆکە بۆردومان دەکراو ماڵەکانیان بەتاڵان دەبراو خەڵکەکانیان دەکوژران. ئەوانەیش کە ڕزگاریان دەبوو، هێزەکانی عەسکەریی ناوچەکە دەیانکوشتن.

کۆچ پێکردنیش بە شێوەیەکی دیکە دەبوە هۆی سڕینەوەی کورد. ئەمەیش بەم جۆرەی لای خوارەوە جێبەجێ دەکرا: گەورەو پچووک‌و ژن‌و منداڵی دانیشتووی ناوچە شاخاویە کوێستانەکان ڕۆژانی ساردی مانگەکانی کانوونی یەکەم‌و کانوونی دووەم‌و شوبات بەبێ جیاوازی‌و بەزۆر لە ماڵەکانیان دەهێنرانە دەرێ‌و بەپێ‌و بە برسێتی بەسەر بەفردا دەبرانە ئەوپەڕی ئەنادۆڵ. بەمپێیە مەبەستی لەنێوبردنی کوردیان هێنایەدی. بۆ نموونە کاروانێك لە بایەزیدەوە بەرێ‌خراوە بۆ ئزمیر. ئەگەر ٥٪ی ئەم کاروانە گەیشتبێتە جێ، بە سەرکەوتنێکی باشیان زانیوە.

ئەو ژن‌و منداڵانەی کە لە بۆردوماندا پێوە نەدەبوون‌و ڕزگاریان دەبوو، لەملاو ئەولا دەخزانە نێو کەلاوەکان‌و خۆیانیان دەشاردەوە. دوایی سەربازەکان بۆیان دەگەڕان‌و دەستگیریان دەکردن‌و دەیاندانە ماڵە تورکەکانی ئەنادۆڵ‌و، لەو ماڵانەدا وەکوو دیل بەبێ پارەو مانگانە کاریان دەکرد. ئەوانەیشیان کە ئیشیان لەدەست نەدەهات، بەرانبەر بە چەند پوولێك بەسەر شوێنە جیاجیاکاندا بڵاودەکرانەوە.

ئەو دوو هەزار ژن‌و منداڵ‌و پیرو پەککەوتانەی کە لە بایەزید کۆکرابوونەوە، بە زیندوویی خرابوونە نێو چاڵێکی گەورەو خۆڵیان بەسەردا کرابوو و، بەوشێوەیە مردبوون. (٢٧) پیاوی بنەماڵەی گەورەیان لە باکووری گۆلی (وان) کۆکردووەتەوەو سەریان بڕیون‌و سەرەکانیان خراونەتە سەر ئەسپ‌و لەنێو عەشایەرەکاندا شاردراونەوەو، لاشەکانیشیان سووتێنراون‌و ژنەکانیان دراونەتە سەربازەکان بۆ ڕابواردن.

ئەو خەڵکەی کە لە (عادلجوان) دەژیان، بە ئازارو ئەشکەنجەیەکی زۆرەوە بەرەو مردن دەبران. خەڵکی ئەوناوە چاوترسێن کرابوون. (٢٨) کچی جوانیان بە شێوەیەکی تایبەت لە (چەپاقچوور) کۆکردەوەو پێشکەشی ئەفسەرانی هێزە عەسکەریەکە کران. دوای ئەوانیش درانە سەربازەکان بۆ دامرکاندنەوەی ئارەزووی دڕندانەیان. پاش ئەوە هێزە عەسکەریەکە لەوێ نەماو چووە بەرەکانی جەنگ، کچەکانیان کوشت‌و، ئەوانەیشیان کە نەکوژران خرانە نێو ئاوو مەشقی نیشانی تفەنگیان لەسەر کردن. (گوڵشەن) ناوێك یەکێك بووە لەو کچانەو ئەفسەرێك لە کوشتن پاراستوویەو لە هەموو کچەکانی دیکە جوانتر بووە، خۆیی گەویاندووەتە سووریاو باسی گەلێك خراپەکاریی دیکەی کردووە.

کۆچ پێکردنی خوێناویی ساڵی ۱۹۲٥ هەر بەردەوام بوو. (٤٥٠) کەس لە ژن‌و منداڵ‌و پیری کوردی (زازا) کە هاوینی ساڵی ۱۹۲۸ لە کۆڵانەکانی دیاربەکر سواڵیان دەکرد، بە فەرمانی والی کۆکرانەوەو لە دەرەوەی شار بە کۆمەڵ گوللەباران کران. ئەو کوشتن‌و کۆچ پێکردنەی کە تورکەکان کاتی جەنگ بەرانبەر بە ئەرمەنەکان کردبوویان، بە شارەزاییەکی تەواوەوە دەرهەق بە کورد کردیانەوە.

ئەوروپاو ئەمریکا لەکاتێکدا بە ناوی مرۆڤایەتی‌و بەزەیی‌پێداهاتنەوە یاریدەی هەموو لایەك دەدەن‌و لە کرداری جانەوەرانەو دڕندانە دەپرسنەوە، بۆچی سەرۆکەکانی ئەو دەوڵەتانەی کە لە جەنگی جیهانیدا سەرکەوتن یا دەزگای (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کە زیاتر ئینگلتەرە پێوەندیداریەتی لە کوشتن‌و بڕی دژ بە ئەرمەنیان نەپێچایەوەو نەکۆڵیەوە؟ من بەناوی مرۆڤایەتیەوە لێیان دەپرسم.

ملیۆنەها کورد لانیکەم یەك ملیۆن‌و نیوی لەنێو بران، جیهانی شارستانەتی لێی بێدەنگ بوو. سەدان هەزار کچ‌و ژن کە تورکانی دڕندە دەستدرێژییان کردە سەر ناموسیان، بە منداڵەکانیانەوە وەك دیل درانە ماڵان بۆ کارکردن. گەلێك ژنیش بەزۆر خرانە شوێنە خراپەکان. جیهانی شارستانەتی هەرکاتێك ویستبێتی داکۆکیی کردووە، بەڵام لەمەدا بێدەنگ بووە.

ئەفسەران‌و مەبعووسان‌و فەرمانبەرانی تورك کاتێك لە کردەوە باسکراوەکانی سەرەوە تێربوون، ئەو بێچارانەیان کوشت. کەسێك نەبوو ئەو کردەوانە قەدەغە بکات. ئەمڕۆیش ئەفسەرێکی تورك یا فەرمانبەران‌و خێزانیان لەو ناوچە جیاکراوانەدا کە ناوی ویلایەتەکانی خۆرهەڵاتیان لێ نراوە، بەشێوەیەك حوکم دەکەن کەس لێیان ناپرسێتەوەو ماوەی خزمەتیان لەوێ دەبڕێتەوە. بەڵام دەبێ تورکان بزانن ئەو گیانی کوردایەتییەی کە کۆمەڵەی (خۆیبوون) تۆوچێنی کردووەو تا ئەمڕۆیش هەر لەبرەودایە، ناتوانن بیکوژن. ئەم ئاگرە هەموو ڕۆژێك دەسووتێ‌و دەسووتێ‌و، بەناوی (کۆمەڵە)وە بێ یا هەر ناوێکی دیکە بڵێسە دەدات‌و ئەو ناوە ڕووناك دەکاتەوە.

دەتوانن بچنە هەرلایەکی کوردستان، با بچن. ئاگری کوردستان لەسەر لوتکەی هەر چیایەکی بەرزی لە هەرە قووڵترین چاڵاییدا بە هەموو گەرمییەکەوە لە سووتاندایە. ئەم ئاگرە دەبێ ڕۆژێك گڕەکەی خۆی بەرز بکاتەوەو پێشانی جیهانی بدات. ئەم ئاگرە دەستێکی مرۆدۆستانەی بۆ تێکهەڵدان پێویستە کە بەزەییی بە بێهێزدا بێتەوەو، کوردانیش تێکڕا بە یەکدەنگ‌و بە هەموو دڵیانەوە ئەم دەستە بگرنە خۆیان.

١٥-بۆ ئەو برایانەم کە خۆ بە کورد دەزانن

میللەتانی خۆرهەلات بە کردنەوەی گرێکانی ژێردەستەیی‌و داماوی‌و دیلایەتی کە لەژێر باری گرانیدا دەیاننالاند، هەنگاوی گەورە بەرەو سەربەخۆیی‌و ئازادی دەنێن. ئەمرۆ جیهان لە وەرچەرخانێکی سیاسی‌و کۆمەلایەتیدا گەلێك ڕووداوی نوێی هێناوەتە کایەوە. وێڕای هەموو ئەمانە، میللەتی کوردی خاوەنی مێژوویەکی هەزاران ساڵە تا ئێستایش گیرۆدەی دەستی دیلییەو، بەشێکی گرنگی بە شێوەی دەستوپێوەند لەژێر دەستی تۆرانیەکاندا دەژی. ئەو کوردانەی کە چەندین سەدەیە لە مەیدانێکی شەڕەوە چوونەتە مەیدانێکی دیکە یا نێردراون، ئەمرۆ کراونەتە هۆیەکی قایمکردنی جێ‌پێی چەند کەسێك. ئەو کوردانەی کە تا سەدە نێزیکەکانیش شەرەفی نەتەوەییی خۆیانیان پاراستبوو، ئەمرۆ بۆ دابینکردنی ئارەزووی هێندێك سەرۆك‌و فەرمانبەرە نەزانەکان وەك ئامێرێك بەکاردەهێنرێن.. بە ئاگابنەوە..

ولاتانی عێراق‌و سووریاو لوبنان‌و خۆرهەلاتی ئەردەن کە لە چاو گەورەیی‌و فراوانیی خاکی کورددا ناوچەیەکی پچووك بوون، ئەمرۆ بە ئازادی و سەربەخۆیی دەژین‌و لە هەوڵی بەرزکردنەوەو تەواوکردنی پێشکەوتنیاندان. ئەو کوردستانە گەورەیەی کە لە ئەرزڕۆمەوە تا کەنارەکانی کەنداوی بەسرە بوو و چەندەها ملیۆن مرۆڤی لەسەر خۆی جێ کردبووەوەو لە ئامێزی گرتبوون، ئەم خەوتنەی ئەمڕۆی بەسەرهاتێکی جەرگبڕە.

هەموو میللەتێك لە خۆرهەلات‌و ئەوپەڕی خۆرهەلاتدا مافی خۆی دەستەبەر دەکات‌و کۆتی دیلی دەشکێنێ. زۆر حەیفە بۆ کورد کە بە هیچ جۆرێك لەوانە کەمتر نییە، لە خەوێکی بێ‌ئاگاییدا داوای مافی ڕەوای خۆی دەکات.

ئەی کوردی خاوەن مێژووی پرشنگداری هەزاران ساڵ، ئەو ئاسەوارە بەرزانەی خۆتت لەبیرکردووە کە مێژوو بەڕێزەوە بۆتی پاراستبوون؟ کەی دەتوانی خۆ لە زوڵم‌و ملهوڕی‌و ژێردەستەییی تۆرانیەکان ڕزگار بکەی کە سڕینەوەو لەنێوبردنی نەژادی کورد ئامانجی سەرەکییانەو لەو ڕێگایەدا هەوڵێکی زۆریان داوە؟ کوان‌و لەکوێن لاوانی کورد تا دیسان لاپەڕە پرشنگدارەکانی مێژوو زیندوو بکەنەوە؟ سیاسەتی نەفرەتکراوی تۆران سڕینەوەو لەنێوبردنی یەکەیەکەی چەرکەس‌و ڕۆم‌و ئەرمەن‌و ئەرناوودو عەرەبەکان‌و دوورخستنەوەیان بوو بۆ شوێنە بیانیەکان. ئێوەیش تا نەژادەکەتانی لەنێو نەبردووە، مەرجە لەپێناوی گەڕانەوەتاندا بۆ ولاتە دەوڵەمەندو شاخە شینەکانتان‌و لەوەرگا سەوزو بەپیتەکانتان هاوکاریی یەکدی بکەن تا لەو حاڵوبارە ناهەموارە ڕزگاربن.

ئەی کوردان بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەوانە کە هەوڵی لەنێوبردنی زمانو نەتەوایەتیتان دەدەن، دەست بخەنە نێو دەستی ئەوانە کە مەبەستیان یاریدەدانتانە. هاوکاری هاونیشتمانانی ئەرمەن بن کە وەك ئێوە دووچاری کوشتارو کۆچ پێکردن بوون. جوولەکەکانتان بۆ ببێتە نموونەیەك کە شەرێکیان لە ناوجەرگەی دەوڵەتە عەرەبیەکاندا بەرپاکردووەو لەهیچەوە وڵاتو دەوڵەتێکیان دامەزراندووەو عەرەبەکانیان لە ماڵو حاڵی خۆیان کردووەتە دەرێ. ئێوەیش بە بیرکردنەوە لەوە کە خاوەنی ڕابردوویەکی بەرزو قارەمانانەن، بکەونە هەوڵو کۆشش بۆ بەدەستهێنانی مافەکانتان. باش بزانن ئەمڕۆ تەنیا کوردە لە جیهاندا بە دیلی دەژیو، هۆیەکەیشی کەمیی زانستو بەردەوامبوونی نەزانییە.

بەم بۆنەیەوە ئەم شیعرەی مستەفا پاشای باوکی خوا لێخۆشبووم لەخوارەوە بخوێننەوە. تکام وایە ئامۆژگاریەکانی لەگوێ بگرن:

شیعری نیشتمانیی خوالێخۆشبوو مستەفا پاشا یامولکی

بزانن ئەی مەلاو شێخ، ئەی ئاغاوو تاجرو ئەسناف
درێغا موڵکی ڕۆم وا چوو لە زوڵمی مولحیدو ئەجلاف
لەگەڵ یەك ئیتتیفاقێ کەن، خەریکی عیلمو عیرفان بن
دەترسم، سا خودا نەیکا ئەسیری قەومی دیگەر بن
هەموو قەومێ تەرەقیی کردو کوردان هەر لەگەڵ یەکتر
خەریکی شۆڕشەند یا ڕەب وەکوو گورگان لەگەڵ یەکتر
لەسریان عیبرەتێ بگرن کە چەند ساڵ ئەو فەقیرانە
لەبۆ قەومو وەتەن جەنگین، چ جەنگێ؟ جەنگی مەردانە
زەمانی گورزو ڕم ڕۆییو، ئێستا پاڵەوان عیلمە
برا کرمانجو کوردو لوڕ هەموو یەك بن لەگەڵ زازا
کە ئێوە پەهلەوی ئەسڵن بزانن ئەهلی ئەوروپا
بە قەولی شێخو ئاغای وشك لەگەڵ یەك تێكمەچن ئیتر
ئەگەر غیرەت نەکەن ئەمجا بە تۆپینچن هەموو چاتر
ئەگەر کوردان لەگوێ بگرن بەدڵ ئەم پەندە، واوەیلا
نە ئاغایێ دەمێنێتن، نە پایەو بووکو یائەڵڵا
دەترسێ مستەفا پەندی بەگوێی کوردا نەچێ دیسان
بڵێ چیو چی بکا یارەب لەتۆ ئیمداد ئەکا دیسان

٣ی تشرینی دووەمی ١٩١٨

١٦-مافی کوردستان لە پەیمانی سێڤردا

هەر بە لەنێوچوونی ئیمپراتۆریی عوسمانیو دوابەدوای ئاگربەستی (مۆدرۆس)و لە ڕۆژانی حوکمداریی سوڵتان محەمەدخانی شەشەمی دواهەمین خەلیفەی عوسمانیدا، پەیمانێك لە (سێڤر) مۆرکرا. بەڵام پاشتر کاتێك حکوومەتی کەمالی خەلافەتو پاشایەتیی نەهێشتو کۆماری عەلمانی دامەزرا، ئەم پەیمانە وەلانراو پەیمانێکی نوێ بەناوی (لۆزان)ەوە خرایە شوێنی. ئەگەرچی ئەو پەیمانە نێودەوڵەتیە بەناوی (سێڤر)ەوە چووە نێو مێژوو، بەڵام لەبەر ئەوەی دەوڵەتان دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆیان تێدا قبووڵ کردبوو، بەڵگەنامەیەکی سیاسیی گرنگە بۆ کوردو کوردستان.

زۆر پێویستە هەموو کوردێك بزانێ پەیمانی ناوبراو لە ١٠ی ئابی ١٩٢٠دا مۆرکراو، ئەو بەندانەی کە پێوەندییان بە کوردساتانەوە هەیە ئەمانەن:

سێیەم فەسڵ- کوردستان

بەندی (٦٢): ئەو کۆمسیۆنەی کە بریتی دەبێ لە سێ ئەندامو حکوومەتانی ئینگلتەرەو فەرەنسەو ئیتالیا دەست نیشانیان دەکەن، لە ڕۆژی کارکردن بەم پەیمانەوەو لە ماوەی شەش مانگدا لە ئەستەمووڵ کۆدەبنەوە. کۆمسیۆن کوردانی حوکمدار لە خۆرهەڵاتی فوراتو پاشان سنوورەکانی باشووری ئەرمەنستان دیاری دەکات. پلانێکیش بۆ ناوچەکانی باکووری سنوورەکانی تورکیا -سووریا- میزۆپۆتامیا ئامادە دەکات بۆ دامەزراندنی موختاریەتێکی ناوچەیی کورد.

ئەگەر هاتوو هاودەنگیی گشتی لەسەر هێندێك خاڵی ئەم پلانە نەبوو، ئەو خاڵانە کە ئەندامانی کۆمسیۆن لەسەریان ڕێكناکەون، دەنێردرێن بۆ حکوومەتانی پێوەندیدار. پلانی ناوبراو سەبارەت بە ئاشووریو کلدانیو کەمایەتیە ئەتنیو ئاینیەکانی دیکەیش کە لەناوچانەدا نیشتەجێن، دابینکردنی مافیان لەئەستۆ دەگرێ.

بەم پێیە ئینگلتەرەو فەرەنسەو ئیتالیا چوونە نێو ئەو کۆمسیۆنە کە لە نوێنەرانی کوردو عەجەم پێکهاتووەو، ڕایانگەیاند ئەگەر بەپێی حوکمەکانی ئەم پەیمانە پێویست بوو دەستکاریی ئەو شوێنانە بکرێت کە لەگەڵ سنووری ئێراندا یەکدەگرن، تورکیا دەتوانێ بڕیار بدات.

بەندی (٦٣): حکوومەتی عوسمانی لە ئێستاوە بەڵێن دەدات بڕیارەکانی کۆمسیۆنی ناوبراوی بەندی (٦٢) لە ڕۆژی ئاگادارکردنیەوەو لە ماوەی سێ مانگدا قبووڵو جێبەجێ بکات.

بەندی (٦٤): دەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچانە کە لە بەندی (٦٢)دا دیاریکراون، پاش ساڵێك لە کەوتنەکاری ئەم پەیمانە سەر لە کۆمەڵەی نەتەوەکان بدەن. ئەگەر بە زۆرینەیەکی گەورە ئارەزووی جیابوونەوەیان لە تورکیا دەربڕیو کۆمەڵەی نەتەوەکانیش بڕیاری‌دا ئەو خەڵکە شایستەی سەربەخۆیین، دەبێ لەم ڕووەوە تورکیا ڕابسپێرێو، تورکیایش لەو ناوچانە بکشێتەوەو دەست لە هەموو مافێکی خۆی هەڵبگرێ. وردەکاریی ئەم دەستهەڵگرتنە لەنێوان تورکیاو دەوڵەتانی هاوپەیماندا بەجێ‌دەهێنرێتو لە بەڵێننامەیەکدا جێگیر دەکرێت. ئەگەر ئەو کوردانە کە تائێستا لەنێو ویلایەتی مووسڵ دەژین، لە حاڵەتی ڕوودانو کاتی ئەم دەستهەڵگرتنەدا ئارەزووی پێکهێنانی حکوومەتێکی سەربەخۆیان هەبوو، دەوڵەتانی هاوپەیمان بەهیچ شێوەیەك نابنە بەرهەڵست.

ئەوەتا ئەو سێ بەندەی پەیمانەکە کە پێوەندییان بە کوردستانەوە هەیە بەو شێوەیەنو، ناوەڕۆکی مێژوویی ئەم سێ بەڵێنە گرانبەهایە لە مافەکانی نێومیللەتاندا بە پارێزراوی دەمێننەوە. پەیمانی لۆزان ئەرمەنستانی لەگەڵ بەڵێننامەکەیدا لابردو (ئەدرنە)ی گێڕایەوە بۆ تورکانو، بەهۆی زۆرزانیی نوێنەری تورکەوە هیچ جۆرە پێبەندبوونێکی دەرهەق بەمافی کەمایەتیەکان وەك ئەوەی پەیمانی سێڤر تێدا نییە.

جیاوازیی مەزهەبەکانی دانیشتوانی تورکیا لەبەندی (٣٩)ی پەیمانی لۆزاندا ڕاگەیاندراوە کە هەموو مەزهەبەکان بەپێی یاسا بە هاوسانی مامەڵەیان لەتەکدا بکرێت. بەمە تەنیا غەیرە موسڵمانەکان لە کەمایەتیەکانی دانیشتووی تورکیا توانیویانە ئاینەکەیان بپارێزنو، نەژادە کەم ژمارەکانیش لەنێوبراون.

دەبوو سنووری نێوان تورکیاو عێراق بەپێی سێیەم بەندی پەیمانی لۆزان بە ٩ نۆ مانگ لەنێوان ئینگلتەرەوەو تورکیادا یەکلایی بکرێتەوە. بەڵام لەبەر ئەوەی هەردوولا لە کۆبوونەوەکەی ئەستەموولدا بە ئەنجام نەگەیشتنو، کاتێك مەسەلەکە لە ئەیلوولی ١٩٢٤دا درایە کۆمەڵەی نەتەوەکان، کۆمسیۆنێك پێکهات. ئەم کۆمسیۆنە لە کۆنت تێلکیو ڤێرسنو کۆلۆنێل پۆڵس پێکهاتبوو

و لێکۆڵینـەوەکانی خۆیـی بـەجێهێناو، ١٦ی تـەمووزی ١٩٢٥ ڕاپۆرتێکـی گرنگی پێشکەش کردو بە کورتی ئەم خاڵانەی تێدا بوون:

ئەم خاکە کە جێی ناکۆکییە، جگە لە هێندێك شوێن، هیچ کاتێك سەر بە هێڵی عێراق نەبوە. کوردان زۆربەی دانیشتوانی پێکدەهێننو ئەمانە نە تورکو نە عەرەبنو بەزەمانێکی ئاری دەدوێن. ئەو ڕۆشنبیرانەی عەرەب کە دیومانن زۆر بـەتوندی دوژمنـی بیـانین‌و خەسڵەتێکی عـەرەبییان هەیـە. هەسـتی نەتەوەییی ڕۆژ بە ڕۆژ گەشەکردوو لەنێو کورداندا بەدی دەکرێتو، ئەم هەستە بە تـەواوی کوردایەتیەکی ئاگرینە. پێوەندیەکانی کـوردو عـەرەب هێشـتا لـە دۆخی گوماندان. دەبێ پارێزگاریی چارەنووسی کلدانیەکان بکرێت.

دوای ئەمە یاخیبوونەکەی تێکۆشی مەزن خوالێخۆشبوو شێخ سەعیدو قارەمانەتیـەکانی (ئـاگری داغ) لـە تورکیـا ڕوویـان داو، هێڵـی لـەوەوپێش بـە سنووری تورکیا –عێراق دەستنیشانکراوی برۆکسێل قبووڵ کراو، عێراقیش بۆ ماوەی ٢٥ ساڵ خرایە بەر ئینتیدابی بەریتانیای گەورە. ئینگلتەرە بەوپێیە کـە ئینتیدابکـەر بـوو، بـەڵێنی دابـوو چـی پێویسـت بـێ بـۆ جێبـەجێکردنی ڕاسپاردەکانی ڕاپۆرتی کۆمسیۆنی لێکۆڵینـەوە سـەبارەت بـە کـورد بیکـاتو هەموو جۆرە ڕێو شوێنێکی ئیداریشی بۆ دابنێت.

٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥ کاتێك لەژوورێکی گشتیی سەر بە پاپۆڕێك گفتوگۆ لەسـەر ئـەم بڕیارانـە کـرا، (کێجـەر گریـن) زۆر ڕاسـتو ڕەوان ئـاوای گوتبوو: "خاڵی زیندوو و شێلگیر لە هەموو ڕووداوەکاندا مەسەلەی گەورەی کوردە. تا مەسەلەی کورد چارەسەرو یەکلایی نەکرێتەوە، هەمیشە کێشەکان بەردەوام دەبن".

هەرچەندە کۆمەڵەی نەتـەوەکان ١٣ی کـانوونی دووەمـی ١٩٢٦ بڕیـاری‌دا عێراق بۆ ماوەی بیستو پێنج ساڵی دیکە لە سایەی ئینتیدابی ئینگلتـەرەدا بهێڵێتەوە، بەڵام سیاسەتی جیهان وای پێویست دەکرد عێراق سەربەخۆ بێ. بۆیە حکوومـەتی ئینگلتـەرە نێزیکـەی مـانگێك پـاش دەرچوونـی بڕیارەکـەی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان، پـەیمانێکی نوێـی لەگـەڵ عـێراقدا لـە بـەغدا مۆرکـرد. کـاتێکیش حکوومـەتی عـێراق لـە ٢ی مـارتی ١٩٢٦دا سـکرتێری گشـتیی کۆمەڵـەی نەتـەوەکانی لـەم پەیمانە ئاگـادار کردووەتـەوە، دانـی پێدانـا کـە لەبەردەم کۆمەڵەی نەتـەوەکاندا پێبەندی بەڵێنەکـەی ئـەیلوولی ١٩٢٥ی خـۆی دەبێ. (سێر ئۆستن چمبرلین)یش یاداشتنامەیەکی سەبارەت بە ئیدارەی ناوچە

کوردیەکان بە ڕاگەیاندنەکەی پێوەست کردووەو لە (ل ٥٥)ی ساڵی ١٩٢٦ی ڕۆژنامەی ڕەسمیی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بەو شێوەیەی کە بڵاو کراوەتەوە، کانوونی یەکەمی ١٩٢٥ حکوومەتی لەو بڕیارانە دڵنیا کردووەتەوە کە دەریکردوون.

* * *

لێرەدا بەرگی یەکەم گەیشتە کۆتایی. خوا یاربێ ڕەخنەکانو ئەنجامە گشتیەکانو خاڵە گرنگەکانی دیکە دەکەونە نێو دووەم بەرگ.

ئەی کوردی زۆرلێکراو!

"اقبالنه ادبارینه بل باغلامه دهرك   بردائره ده دورایده مز چنبر دوران

ظالم ینة برظلمة کرفتار اولور آخر   البته اولور او ببقانك خانەسی ویران

(ضیا پاشا)[18]

---

[18] واتە: پشت بە خۆشیو ناخۆشیی ڕۆژگار مەبەستە، چەنبەری خولانەوە ناتوانێ هەر لە بازنەیەکدا بسووڕێتەوە. زۆردار دیسان گرفتاری ستەمو زۆرێك دەبێ، ئەوی ماڵ وێران بکات، دواجار خانەی دەڕمێت.

سەرچاوەکانم :

١-بیرەوەرییەکانی کوردستان	مستەفا پاشا
٢-مەموراندوم سور لەرەوەندیکاسیون دوپوپل کورد	شەریف پاشا
٣-روضة الصفاء	محەمەد خوداوەند شاهـ
٤-تاریخی کوردستان	ئەمین زەکی بەگ
٥-تاریخ اسلام	سید علی امیری
٦-گۆڤارەکانی (ژین)	فیرقەی دیموکراتی کورد
٧-بیرەوەریەکانی خۆیبوون/ تورکی	جەلادەت بەدرخان
٨-راپۆرتی باسیل نیکیتین/ تورکی	جەلادەت بەدرخان
٩-راپۆرتی کورد/ تورکی	عەلی ئیحسان (قارەمانی ئاگری)
١٠-مەسەلەی کورد/ تورکی	حاجۆ ئاغا
١١-گەشت لە کوردستاندا	مێجەر سۆن
١٢-کوردستان/ فارسی	عەلی ئەسغەر هەمەدانی
١٣-کورد/ فارسی	ڕەشید یاسەمی
١٤-مێژووی عوسمانی/ تورکی	کۆنت فۆن هاممەر
١٥-کوهستان	دکتۆر ئیسماعیل ئەردەلان
١٦-بیرەوەریەکانم	کۆمەڵە نووسینو دیتنە تایبەتەکانم

لەزنجیرەی كتێبە چاپكراوەكانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم

١-پیكاسۆ/ لیكۆڵینەوە	ئینگو والتەر	و. لەسویدیەوە/ زۆراب
٢-خوان/ دەق	ئەفلاتوون	و. لەعەرەبییەوە/ ئاوات ئەحمەد
٣-مارا-ساد/ شانۆگەری	پیتەر ڤایس	و. لەئینگلیزییەوە/ شێرزاد حەسەن
٤-دنیای شتە بچووكەكان/ وتار	رێبوار سیوەیلی	
٥-جەژنی لەدایكبونی كەروێشكە خرپن/ چیرۆك بۆ منداڵان	ئەلیسۆن ئەتتلی	و. تۆفیق ئەحمەد عبداللە
٦-هێلانە/ رۆمان	حسێن عارف	
٧-راپەڕینی شیخ سەعیدی پیران/ مێژوو	رۆبەرت ئۆلسن	و. لە فارسییەوە/ ئەبوبەكر خۆشناو
٨-هوشیاریی ئابووری/ ئابوری	فوئاد تاهیر سادق	
٩-بینای هونەری لە كورتە چیرۆكی كوردیدا/لێكۆڵینەوە	ئەحلام مەنسور	
١٠-كوردو كوردستان/ مێژوو	د. ولید حمدی	و. لە عەرەبیەوە/ موحەمەد نوری تۆفیق
١١-زمانی ئاگایی، ئاگایی زمان/ رەخنە	عبدالمطلب عبدالله	
١٢-بەهەشتی ئەوبەر پردەكە/ نۆڤلێت	رێبوار حەمە ڕەحیم	
١٣-مستەفا سایب ئەستێرەگەشەی كورد/ كەلەپوور و مێژووی كورد	كەمال رەئووف محەممەد	
١٤-ڕووەك و پزیشكێتی میللی كوردی/ فەرهەنگی گیاناسی	كەمال جەلال غەریب	
١٥-زستانە خەون/ ڕۆمان	گوڵی تەرەقی	و. لەفارسییەوە/ دلاوەر قەرەداغی
١٦-هاوڕێنامە بۆ مێژووی كوردستان/ مێژوویی	هاورێ باخەوان	
١٧-پیدرۆ پارامۆ/ ڕۆمان	خوان ڕۆلفۆ	و. لەفارسیەوە: ئازاد بەرزنجی و ڕێبوار سیوەیلی
١٨- ئاغا و شێخ و دەوڵەت/مێژوو	مارتین فان برونەسن	و. لەئەڵمانییەوە: كوردۆ
١٩-پاڵمە خۆی/ وتار		و. لەسویدەوە: رێبوار رەشید
٢٠-چراكانی سەر هەڵەموت/ پەخشان	شێركۆ بێكەس	

٢١- گۆران و

گەڕان بەدوای یەقیندا/ لێکۆڵینەوە — عەتا قەرەداغی

٢٢- کتێبی (ژن)/ لێکۆڵینەوەو وتار — کەژاڵ ئەحمەد

٢٣- ڕێویەکی سەیر/ چیرۆك بۆ منداڵان — و. لەفارسیەوە: حەمە ڕشید

٢٤- لە پەراوێزی مێژووی ئەردەڵاندا — نەوشیروان مستەفا ئەمین

٢٥- مێژووی ئارامییەکان/ مێژوویی — شاسوار. ج هەرشەمی

٢٦-٢٣ گوللە/ مێژوویی — ئیسماعیل بێشکچی — ئاسۆس ئەحمەد هەردی

٢٧- دیوانی بێکەس/ شیعر — کۆکردنەوەی ئومێد ئاشنا

٢٨- کیژی کاپیتان/ ڕۆمان — ئەلێکساندەر پووشکین — و. لە ئینگلیزییەوە محەمەد حەمە صاڵح تۆفیق

٢٩- سێ دڵۆپە خوێن/ چیرۆك — و. لەفارسییەوە محەمەد کریم

٣٠- پاشماوەی خێڵەکان/کورتە چیرۆك — عطا محمد

٣١- سەلیقەی زمانەوانی/ لێکۆڵینەوە — د. حسێن محمد عزیز

٣٢-کیمیاگەر/ ڕۆمان — پاولو کوئیلو — و. لەفارسیەوە: ئەبوبەکر خۆشناو

٣٣-کوردستانی عێراق

سەردەمی قەڵەمو موراجەعەت/ مێژوو — نەوشیروان مستەفا ئەمین

٣٤-کێشەی کەسایەتی یاسایی نێونەتەوەیی گەلی کورد/ یاسایی — د. مارف عومەر گوڵ

٣٥- لەتاریکی‌یەوە بۆ ڕووناکی / بەڵگەنامە — و. لە ئینگلیزییەوە جەمال میرزا عەزیز

٣٦-بیرەوەریەکانی تەیموری لەنگ / مێژوو — و. لە فارسییەوە: حەمەی حەمە سەعید

ده
نرخی (١٠) پ[redacted]دینار ه